ПОВІСТЬ

I

Іде, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі стрункі білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір’ям; як почало о різдві, то отсе вже минув і Великдень, а шум хоч би на хвилечку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить солому зі стоділ, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покритися листом, реве та виє між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зноровлений бугай. Зимою багато людей закопав у снігах, весною боровся з повінню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів, і такої повені, і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися з привички,йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер рве і несе бог знає куди. Рве аж до твердої суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеться загибати? Сніги, повені і отсей страшний, ненастанний, непереможний вітер!

Але-бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народу йде шум не легший, як отсей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недавно знесена панщина, як недорізаний труп,ворушиться і наповняє серця жахом. Як великі темно-сині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ландсдрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картофель та збирання кукурудзи, і скрізь

по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок,прокляття чоловіків: се ландсдрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. "Досить воно нассалося нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!" Так лементує хлопське завзяття. Та все-таки язик ландсдрагонських канчуків голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванні панщини таки робилася. Ліниво, мляво, але мусила робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло,— ревло та клекотіло незгірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидану по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву, — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Ділу аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом, розкинувся двірський сад, обведений живоплотом, а посеред нього двір — невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немовби густа зелень роззявлювала якусь могутню

пащу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Якби не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі, — в часі недавньої розталі їх звалилося много тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами, мов вояки по великій битві, — і якби не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі, і в дворі, і на клебані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір’я. Положене в плодючій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що, опираючися о могутню стіну Ділу від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покрилися сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вільх, що простяглися, мов два рівно утяті вали вже густої, інтенсивної зелені, а довкола нього широкі підмоклі луки аж до стіп гір зажовтілися корчами лоташу, як одноцільний жовтий килим, де-де покраяний рядами верб, кущами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового пруття, калини та ліщини, що купчаться біля закрутів річки. А над селом вискалюється з зелені червоний двір, мов сердите, кров’ю набігле лице, і немов наперекір йому на другім боці впирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з-поза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клебані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невпинною боротьбою між надією й розпукою.

Провідна неділя. Сонце почало вже хилитися на західну половину неба, а в грушатицькій коршмі народу як набито. Коршма простора, панщизняна; за часів панщини се було обов’язкове місце всіх селянських сходин не менше, як церква. Шинківня простора, а сіни ще ширші, лише по кутах затіснені трохи великими бочками горівки. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товкітня, ще й надворі, довкола коршми, попід вікнами, на колодках та дерев’яних обрізках стоять люди, старі й молоді, чоловіки й

жінки, хлопці й дівчата, тиснуться, пищать, зазирають досередини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве з-під ніг і щохвиля то у того, то в сеї, що стоять іскраю, закидає кожухи та спідниці на голову, здирає шапки та хустки, мов собака, торгає запаски та рукави. Заціплюють зуби з холоду, отуляються чим хто може, втискаються в стиск і простягають шиї, вирячують очі і насторожують вуха, щоб хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкій шинківні. Бо ж не для пиятики вони зібралися тут сьогодні. Певно, бородатий Юдка рад їх зборові; сам він і його сини Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов слижі в хворості звиваються, прошмигаючи поміж людей, та набирають нові і чимраз нові лівари та конви горівки, щоб заспокоїти прагнущих та розпалених грушатичан. Але грушатичани ледве зиркають на жидів, не звертають на них уваги, хіба декотрий, потручений жидом, обернеться, плюне та кликне:

— Тьфу, щезай, бідо!

А всіх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуться розмови, виголошувані майже криком, підіймаються кулаки та ригаються лайки й прокляття.

— Цитьте! Цитьте! Війт говорить!

— Що він має говорити? Панський підлизень!

— Не хочемо слухати! Війта не хочемо слухати! Він нас дурить!

— Цитьте-бо! Не можна без того. Най скаже, що має

сказати.

На хвилю втихає. Біля стола метушня. На стіл вискакує підсадкуватий червонолиций чоловік, увесь уже спотілий, розгарячений, і кричить:

— Ідете завтра на панський лан?

— Ні, ні, не йдемо! Най він западеться! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо! — заревли нараз усі голоси в коршмі й за коршмою, аж вікна забриніли, і ціла коршма немов затряслася. А деякі голоси ззаду додавали:

— Буком війта! Буком панського підлизу! Най не сміє нам і згадувати про се!

— Буком його! — риплять голоси знадвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотки рук, судорожно зціпляючись і немов торгаючи здалека війтові поли, простягаються зі стиску догори, бо їм нікуди інде простягнутися. Але війт мов підсадкуватий британ стоїть на своїх лапах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо! — реве він на все горло, так що заглушує загальний гомін. — Послухайте хвилю. Я ж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажи, кажи!

— Пан дає по два сороківці за день орання.

— Нехай давиться ними! Не діжде! Не підемо!

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана.

— Пан казав, що ще нині вночі вишле штафету до ландсдрагонів.

— Най шле й до дідьчої матері! Робити йому не підемо.

— Весна припізнилася. У нього ще й скиби не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Най оре зубами, най дре землю нігтями!

— Панове громадо, завтра, скоро світ, приїдуть ландсдрагони.

— Най їдуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх! — ревла громада.

— І буде те, що торік було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цісаря побіжать і скажуть: "Ади, хлопи самі добровільно йдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люди звикли до неї. їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтувалися".

Ті слова вимовив Яць Коваль, ставши на ослоні межи вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах, які велися отсе вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос:

— А правда! Мере правда! Чуєте, люди? Чуєш, війте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але, панове громадо, — кричав війт, — хіба ж я вас веду на панський лан? Хіба вас намовляю на щось лихе? Я ж вас лише запитую. Пан мені казав запитати вас — і питаю. Не хочете — ваша річ. Я ж вас не буду намовляти, та й ви не діти, щоб датися мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори! — почулися голоси одобрення з тих самих кутів, відки перед хвилею ревли окрики обурення і простягалися руки до шарпання та затиснеш кулаки.

— Та я, того... Я не маю вам що більше говорити, — сказав війт і похилився, щоб злізти зі стола.

— Як то не маєш? — скрикнув Яць Коваль, усе ще стоячи на ослоні. — То ми лиш того зібралися нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу відповідь і занесу її пану.

— Та, гов-бо, війте, — знов крикнув Яць Коваль, — та чекай! Коли з нами не маєш що говорити, то ми маємо з тобою.

Війт якось ні в тих ні в сих покрутився на столі, обводячи очима громаду, над якою тепер залягла хвилева мовчанка.

— Хто має що мені говорити, най говорить.

— Віддай папери! — загукали голоси.

— Які папери?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!

— Я ніяких ваших паперів не маю, — відповів війт якось несміло.

— Як то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав пану наші папери? Наші інвентарі, наші потвердження, наші декрети і привілеї? Говори! Признавайся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почався страшенний репет у коршмі і довкола коршми, і знов затріщала коршма не знати, чи від напору збентеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Ви ж мені ніяких паперів не давали, — промовив війт, — то я вам нічого й віддати не можу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш війт! Ти панщизняний війт! Маєш папери? Віддавай папери і забирайся до тристенного! Не хочемо такого війта! Виберемо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папери! Папери! Папери!

— Але ж, панове громадо, — ще раз правдався війт, — я ж не знаю, які ваші папери. .

, — А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ще як панщина була. Та я їм не придивлявся. Дав мені в скриньці — досить важко в руки взяти, — зложив і замкнув при мені, а ключ сховав у себе в шуфляді. А скриньку я взяв до себе і держу досі. А що се за папери, чи ваші, чи панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші, наші! Небіжчик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив: "Я маю такі папери, що вам колись дуже стануть у пригоді". Віддай їх нам! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папери! Зараз давай! Зараз тут, на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже? — крутився війт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папери? Адже він уже небіжчик! Тю, тю, дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може, й не знає за них. Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скриньку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах ти, тумане! — загукали з усіх боків. — Та нащо ж ти дав? От тобі й на! Певно, забрав, що для нас варте! Небіжчик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей — панський підлизень.

— Ну і що, як узяв? Що, як узяв? Певно, передав пану? — допитувались у війта ті, що стояли ближче.

— Та ні, панове громадо! — запевняв війт і, мов лоза, хилився додолу. — Богом вам клянуся, зараз же другого дня віддав, ще й запевняв, що всі. "На, — каже, — почисли, чи стілько, скілько я взяв учора. Тямиш, кілько було?" — "Двадцять п’ять актів", — сказав я. "На ж, маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує". І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скриньці.

— Тумане! А ти дивився, чи то ті самі? — гукнув із-під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі? — простодушно признався війт. — Я ж неписьменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними

позшивані акти, також ті самі, та й печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, господь святий знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одурив його, проклятий! — заревла громада.

— Але ж, панове громадо, чей же пан сендзя...

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього! — ревли розлючені люди.

— Ми його на шматки розірвемо! — гукали одні.

— На гродзів мак посічемо! — репетували інші.

— Геть роздруцкаємо! Зараз ходімо до нього, най віддає наші папери, бо йому куца година буде.

Війт у почутті своєї правоти випростувався і знов крикнув, приглушаючи загальний гармидер:

— Панове громадо! Гей, панове громадо! А цитьте-бо! Ще ж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папери у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл! — гукнула громада.

— Але ж скринька у мене дома, в коморі.

— Біжи й принеси.

— От я зараз, — мовив війт і другий раз нагнувся, щоб скочити зі стола.

— Агов, панове громадо! — гукнув якийсь голос із-під печі. — Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку? — огризнувся війт.

— Втече, втече! — репетувала вся громада. — Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора, і що йому зробимо!

Ледве-ледве заспокоїлася громада, коли з-поміж гурту, що тисся коло стола, зголосилися три чоловіки, готові з війтом піти до його хати і принести сюди таємничу скриньку. Задля великого натовпу народу в коршмі і біля коршми війт і його кумпани вибрали коротшу дорогу: виняли вікно з рами і вилізли надвір — один делегат наперед, потім війт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов піднявся шум, як у млині, де разом теркотить дванадцять питлів, і реве вода на лотоках, і гуркочуть колеса та скриплять вали по дерев’яних брусах.

— Ото мені війт! Смаровіз, не війт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм війт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Най щезає зо шумом, бо наробить нам ще гіршої публіки. Тепер тяжкий час, треба доброго газди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового війта. То буде наш, громадський війт, а не панський вірник!

Отакі окрики та увага сипалися з усіх кутів коршми, з сіней і знадвору крізь вікна. Смілість, здержувана в часі панщини силою панського нагніту, буків, диб та колодок, тепер проривалася, як вода з розірваної гаті, шуміла, і бурлила, і бризкала піною, і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля; народна

ненависть до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо війта! Кладімо війта. Кого кладете на війта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третій дурень он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Коваля.

— Що нам Коваля? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Дум’яка.

— Замолодий ще. Торік з війська вийшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Онефір Гаврило!

Назви кандидатів літали, як жмені снігу, кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щось глибоко міркували.

— Війта вибирають! Війта вибирають! — почулися голоси знадвору і разом з ними розпучливі крики, прокляття та пищання жінок.

— Медведю! Куди пхаєшся! Адже ноги мені роздавиш.

— Війта вибирають, а нас не пускають? Розступіться! Пускайте!

— А ви відколи маєте голос при виборі?

— Як то? Відколи й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

— І баби?

— І баби! І баби! — почулися завзяті писки з усіх боків. — Або то баби щось гірше від вас?

— Якби не баби, то би хлопів і на світі не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

— Та чекайте! — гримнув хтось ізсередини в двері. — Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка! — запищала якась жінка. — Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослона. Один виліз на стіл.

— Панове громадо! — крикнув. — Говоріть, кого хочете мати війтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповіддю на се питання.

— Так не можна. Говоріть одного.

— Ми кождий хочемо свого.

— То погодіться якось. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годитеся, чи ні. Отже, Андрій Халавко.

— Та то крайній дурень. На сміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень? — крикнув ображений Халавко. — Сам дурень, хто таке говорить.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого.

Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним?

Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого не винен.

— Не беріть дурня на зуби! — додав хтось із кута.

Знов гармидер. Знов ображений упоминається за своє добре ім’я. Коли викликано Яця Коваля, прийшло до суперечки. Горішняни були за ним, долішняни проти нього. Чулися голоси: "Дурню!" — "Ти сам дурень!" — "Не тручайся!" — "Ой, мої ноги!" — "Чи ти сказився?"

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, як же ж, панове, голосуєте?

— За Ковалем. Против Коваля. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підійме руку.

Всі руки піднялися.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми против! Не хочемо Коваля! — чуються крики.

— Чого ж підносите руки, коли ви против?

— Інші підносять, та й ми підносимо.

— Тьфу на таку моду, — крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола. — На вас би іншого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний? — почулося з різних боків. — Чи бач, хто нам за пастуха оббирається! Ей, якби я був близько тебе, я б тобі заїхав!

Такий розгардіяш стояв із півгодини, і гармидер робився щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захриплі, викрикували імена що раз, то нових кандидатів. Перебрано їх уже більше як двадцять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотеперішнього війта.

— Отак у лихий час, — крикнув Яць Коваль, — перед хвилею ви готові були розірвати його на шматки, як дурня, а тепер голосуєте за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, клепало.

Та тут почулося гукання з-поза коршми. Надійшов війт, несучи під пахою скриньку, а за ним три делегати. З тяжким трудом, сим разом уже дверима, влізли до коршми. Війт знову видряпався на стіл і, піднявши вгору скриньку в руках, крикнув так, щоб усі чули:

— Панове громадо! Ось вам та скринька з паперами. Слухайте.

І він потеліпав скринькою в повітрі, щоб чуть було стукання того, що було в її середині.

— Отворіть її! — чулися голоси.

— Коли-бо ключа нема! Ключ у пана сендзі, — мовив війт.

— Що нам до пана сендзі? Давайте ножа! Ми її зараз отворимо!

— Не треба й ножа, — мовив Яць Коваль, — ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнувся до скриньки своїм шилом, і вона зараз отворилася. Тоді війт, держачи в одній долоні скриньку, другою почав один за одним виймати з неї папери і класти на столі.

— На, маєте! — приговорював він. — Ось вам єдна ахта, ось вам друга, третя, четверта, п’ята... хто-сьте письменні, ходіть сюди, прочитайте, що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто-сьте письменні! Гей! Ідіть громадські папери читати! — пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликався.

— Куме Стефане Чапле! — кричав війт, роззираючися по коршмі. — Ото, божечку, був би-м присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть, пішов додому.

— А де ж Кость Дум’як? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Дум’яка не було в коршмі.

— Ну, що ж будемо робити з тими паперами, панове громадо?

— А бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скриньки, — сказав Яць Коваль, — скриньку замкнути, і най пан війт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже! — загуло довкола. Війт позбирав папери, зложив їх назад до скриньки, а Коваль своїм шилом замкнув її знов так, як була. Війт узяв її під паху і поклонився громаді.

— Чи так має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимося! Най так буде.

Війт ще раз поклонився і сказав:

— Ну, то дякую за послухання.

І третій раз схилився, щоб злізти зі стола. Та знов спинили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового війта вибрати! — загукали голоси з-посеред громади.

— Пізно вже! Смеркається! — відповідали інші.

— Кінчіть! Ми померзли. Вже сонце зайшло! — лунали, голоси, а особливо жіночі, знадвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— Додому! Додому! Вибори на другу неділю.

— Най так буде. Добре. Вибори на другу неділю!

І густою юрбою повалили люди з коршми, живо розмовляючи про громадські папери, про старого війта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових "преліпотентів". Се була й сьогодні найважніша справа, задля якої зійшлися такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні пленіпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом, оказалися зовсім нетямучі, ні до чого не здалі, і занедбали, а хто знає, може, й запродали найважніші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порахуємося. І нових преліпотентів виберемо. І нового війта. Мусимо вибрати, бо інакше загиблиця наша.

І нараз на скруті від коршемного доїзду до моста вся юрба спинилася, як вкопана. Всі аж роти пороззявляли, і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком конаючого? А те стогнання, що доносилося з лісу, як стогнання вола, живцем рваного медвежими лапами? Що сталося? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, ані духу не чути! Повітря, небо, дерева — все мов заціпло, мов закаменіло, ані не ворухнеться. І ніхто з тої юрби, що товпилася в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не відчув, коли затих вітер. Кождому ще стояло в ухах, що чує тріщання коршми і шелест китиць, вириваних зо стріхи та розриваних на тонкі солом’яні жмутки в повітрі. А тут глянь, вітру нема! Деякі божилися, що

чули його ще ось-ось перед хвилиною; інші запевняли, що, виходячи з коршми, вже не чули його. А може, лише не завважили, так здавна привикши до нього?

— Гей же! На дзвіницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість. Кличте попа! Дзвоніть на людей, скликайте всіх! Правте молебень.

А над Ділом гасли власне остатні платки вечірньої заграви. Налягала нічна темінь. На луках із лоташу лунали голосні жаб’ячі хори.

II

О дев’ятій годині того самого вечора в Йоськовій коршмі, в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику, освітленім смаркатою лоївкою, сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, п’ючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, І в своїм домі на присілку, і ще у кількох сусідів. Він шукав і Дум’яка, але йому сказала стара Дум’ячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого. Жиди замітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один Із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв роль піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись, служачи в війську, навчився був там читати й писати по-польськи й по-німецьки і дослужився рангу капрала, але, вернувши літ тому 25 із війська, давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання, так що міг також прочитати в церкві Апостола і допомогти дякові в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичннй, у громадське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той нефортунний

Андрій Халавка, якого так собі, з доброго дива, подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль ввійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав плечима, — мабуть, жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині "без дання рації".

— А куди бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому розносив готову роботу. Та вже з плугами замовилися у мене двадцятеро люда на завтра — дай боже упоратись. Та от, вертаючи, й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Вже ж таки се були люди письменні і хоч уряди-годи вміли сказати дещо цікаве: Чапля головно з писанія, зачитуючися вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Коложвар, і Арад, і Прагу та не одно з гарнізонового життя заховав у пам’яті та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоть сам неписьменний, а все-таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім, у часі тісних років, часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурудзу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакомі на тоту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Дум’як, наймолодший між ними, — се був зав’язок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на інший, не панщизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу

забігала думкою в будуще силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля, немов тягнучи нитку думок, перервану вмішанням Халавки, — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрішне завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ландсдрагонів, — додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочі що зробить?

— Не дожде! — вперто буркнули два інші селяни, що, оперті на ліктях і понуривши голови над столом, сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде, — мовив Чапля. — Прийдуть ландсдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так, як торік було.

— І доки ж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували і знов на панщину гонять. Тілько вже тепер не панські гайдуки, а цісарські ландсдрагони.

— Я вам кажу, — озвався Яць Коваль, — пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видно. Адже візьміть нашого пана: якби він був певний, що панщина не верне, то чи ж не мусив би був зараз по її скасуванню понаймати собі слуг, накупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: "Мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки", — і ми мусили піти і обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ландсдрагонів. Видите, жиє в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, господи, і ще якийсь русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким м’ясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за русин? Що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — овва! Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з полькою і дома все по-польськи, та й звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ландсдрагони прали канчуками: "Мої діти! Що вам сталося! Адже я ваш брат, русин, а ви мені таке робите!" А не бійся, ландсдрагонам не сказав: "Дайте їм спокій!"

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав, спльовуючи, один із слухачів.

— У нього м’яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А господи ж мій, та доки ж того буде! — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав, енергічно спльовуючи, другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися, і, схиляючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту,о голову вищий від найросліших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Дум’як досі ще був парубком. У

двадцятім році життя взятий до війська, він вислужив "капітуляцію" дванадцять літ, а ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки отсе торік не вернув додому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькирі, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не вітаючися ні з ким, він присунув собі з-під стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися трохи, і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і, обернувшися до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! Новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: "Ни, ни, я хіба що або що?" і рад-не-рад вийшов із ванькира, одначе не зачиняючи двері за собою. Дум’як плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпше б нам її й не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панщину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісара, і патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданим панщину, роботизни і данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартості.

— Як то не має вартості? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартості?

— Хіба хто перечить тому? — запитав Халавка.

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Дум’як. — Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибубнюють на ринку. Приходжу ближче, народу купа, а возний усередині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облігації, а сплатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, б’ючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.

— А багато ж тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже я того не дослухався, чи шістдесят, чи сто шістдесят міліонів. Грубі міліони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвоє або втроє стілько процентів, аби ще й діти і внуки наші мали ще двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Дум’як.

— Але, може, то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніальний циркуляр! — завважив Чапля. — Значить, із цісарської губернії!

— Говоріть! Губернія цісарська, а губернатор панський. Може, справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Граб’я Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Дум’як. — Губернатор на свою руку не міг сього зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може, там і наш губернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердінанд добрий був. Він би був на се не позволив. Він би обстоявся при своїм першім слові. А сей молодий піддається панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! — почулися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може, там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Дум’як. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнено пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили б ми, якби було з-за чого. А то ж знаєте, що пани хочуть повідбирати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть — купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько запруть — куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше, як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Дум’як. І зараз сам і відповів: — За панщини отамани ходили попід вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до отамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас приняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Дум’як. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиська, то ми без худоби за два-три роки жебраки. Без паші худоби не вдержиш, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш, — і роби, що знаєш.

— Не дай того боже! — мовив Яць Коваль. — Се ж би була наша загибель. Чень же нас іще пан-біг не хоче нагло зо світу звести.

— На пана-бога всі надіємося, — мовив Дум’як, — але пан-біг сам сказав нам: "Бога взивай, рук прикладай". Як так будемо сидіти та й на бога надіятися, то нас воші присядуть.

— І що ж нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянеться на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісарові байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходить.

— А тямиш, Стефане, як було в тісні роки, — гризько завважив Дум’як. — Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та їдять, а цісар як довідався про се, то змилосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманові солі на кожду хату.

Гірко засміялися всі.

— Але ж цісарові податків не стане, як ми збіднiємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Дум’як. — Що цісарське, те все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Та й не гадай собі, що ми так нагло збіднiємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела, — до стану голодної та повільної худоби, яку кождий водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худоб’яча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмлять нас новим здирством. А їм

одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покірно гне шию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними, як стовп пітьми, гнітила їх душі і кидала величезну тінь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозяться стиснути їх наново, ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістдесят міліонів. Та й ще якби-то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заясніла повна воля, щоб були "самі в собі, лише під зверхністю цісаря", як вони уявляли собі ту волю в своїх панщизняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенні панщини. Ну, ще б на тій землі їм, а може й їх дітям, можна було вижити, але ж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їх потомки? Куди подадуться?

В такім заклятім крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпився, — завважив Яць Коваль . — Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стілько й стілько гарців щороку на кождий нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горівку відроби! А тепер настала нібито воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кождій коршмі день у день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуться, самі себе б’ють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а орендарі позабирають усю худобу і всі грунти у хлопів.

— А не забувайте, що п’яниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість іти наперед, усе покоління буде йти взад, буде глупіти та туманіти, — знов з гіркістю в голосі додав Дум’як.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого-чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати, — мовив Яць, оживляючися. — Адже ж то загибель наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По інших краях, у Чехії та Моравії, засновують при кождій церкві братства тверезості, — мовив Дум’як. — Присягою в’яжуться не пити гарячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось-то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли п’янство народу було просто панським інтересом! Ані піп, залежний від пана, не смів промовити за тверезістю, ані ніхто інший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов насліпо, а задуривши голову горівкою, тим щиріше хилився в ярмі. Чи думаєте, що, якби в Відні студенти, міщани та інші освічені люди не були повстали против гноблення та оглуплювання народу, то ми б ще й досі і ще й сто літ не гнулися в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумління спить, нас довго би бити й копати, поки в нас добудишся живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні з’їдять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Дум’як. — А хоч би тверезість, — се ж можемо ми й самі голосити людям.

— То властиво попівська річ, — відізвався Халавка. — Може, то нам не випадає братися до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Думʼяк. — Попи народ лінивий. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: "Мені консисторія не велить".

— А може би, піти до біскупа, най би він наказав?

— Що ж, кого сверблять пʼяти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложімо собі братство тверезості і вербуймо до нього людей. Кождої неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр: такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Думʼяк, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чимраз менше. Ну, що, згода? Завʼязуємо таке братство?

— Добре, — озвалися всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту, — з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я пʼю, чи не пʼю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших.

— А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, най пристає до нас. Спишемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чей же народ отямиться. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їх тут діло?

Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То — п’явки, то — вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забираються зо шумом. — Отак фантазували наші товариші, і чим більше балакали, тим якось ясніше робилося перед ними, тим легшим видавалося їм виконання їх планів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задрижали литки з давньої панщизняної привички, деякі ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і, "як годиться", поцілувати його в руку, але острий погляд Костя Дум’яка, немов цвяхом, прикував їх до місць. Ніхто з них не рунишся. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мужчина середнього росту, заживний собі, з шпакуватим волоссям і білими, як сметана, вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по-молодечому рум’янім і гладкім лиці. Хоч русин з роду (розуміється, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають "гарний тип польського шляхтича"; та й належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських "старопольських" форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права, рівні зі шляхтою, але вже з самої природи не здібне ні до якого самостійного життя, і коли б його не держати під буком, то зірвало би всякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло б і само себе, як свора голодних собак, замкнених у огорожі. Отим-то в часі панщини він поводився з мужиками остро, нібито справедливо, в такім розумінні справедливості, як поводиться розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов’язки і — не брикали. Отого хлопського "брикання" — розумування про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесення

панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, той касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх грунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісар не має права мішатися. А коли справді комісари в асистенті ландсдрагонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губерніальний циркуляр з донесенням, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутності комісара наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов’язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Щоправда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою, та проте пан Субота від того часу зненавидів усяку "німецьку" власть у Галичині, наслану буцімто лише для здирання краю та для бунтування селян против панів.

Восени того ж 1848 р. йому трафилася друга немила пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зламати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь вітало москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зламати шляхетсько-панське ярмо, зразу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношилося, а потім і в Галичині. До Грушатич заквартировано пару компаній московського війська, що мусило тут простояти кілька день, поки не надійдуть фургони та воєнні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити гори. Отут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшися Міцкевичевого "Пана Тадія", де суддя Сопліца підпоює москалів, яких, майже безпритомних, вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в польського патріота і wyrżnąć Moskali* (вони зрештою належали до Волинського полку і були чистісінькі українці, деякі навіть латинського обряду). І от він, змовившися з декількома своїми двораками, такими ж патріотами, як і сам, одного вечора суто угостив усіх москалів оковитою, а сам уночі, коли вже всі спали, вибрався зі своїми кумпанами на різню. Справді, по дорозі в село їм удалося з засідки напасти на двох солдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патрулі, одначе,

спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що, упереджені про їх намір, не хотячи турбувати п’яних солдатів, самі в потемках вартували біля них. Пов’язавши арештованих, мужики, нібито не знаючи, хто вони, всипали їм, що всипали, поки заалярмований нападом на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті, одначе, настояли на тім, що їх, зв’язаних, відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчилася та справа в уряді, не було відомо напевно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледве випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побиття його слуг, а мужики говорили з не меншим насміхом:

— А чого ж ви, пане, зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули додому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенні панщини були коли й не виразно ворожі, то все-таки холодні, подиктовані обопільним недовір’ям і підозріннями. Пан усе підозрівав, що мужики ненавидять його, чигають на його життя, готові кождої хвилі впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомість мужики підозрівали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою вдасть, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. Отсей обопільний недружній настрій був неначе курява, що виступає зі свіжо розваленої руїни і на хвилю закриває сонце. Селяни не хотіли ходити на роботу до пана інакше, як під вояцькими канчуками; ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всього сього пан мусив спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадалися суб’єкти, здеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорганізованих злодійських шайок, які, обізнавшися в дворі, накликували своїх кумпанів і ті за два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах, чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався

грушатицький двір, перші впали жертвою завидющих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такою ж дорогою пішло й панське "фамілійне" срібло, тобто закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найближче бачив перед собою, на грушатицьких селян, і позаочно лаяв їх І злодіями, й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи припадково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він, мабуть, надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, він сказав:

— Дай боже добрий вечір!

— Дай боже здоровлє! — відповіли селяни.

Пан наблизився до них, і на його лиці заграв іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позволите сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кождому вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милості просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осміхнувшися, підхопив пан. — А так без кусання з’їсти б мене раді.

— Може, хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хіба ж то не ви бунтуєте громаду против мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені і моїй родині? Хіба ж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі, як заповітреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить, ходити до вас І оббріхувати нас, — втрутив своє слово Дум’як.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Дум’як.

— Все одно, — мовив пан, — але все-таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— Отак, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю, похитуючи головою. Його іронічний настрій якось против його волі розвіявся, і він почав з людьми говорити "від серця".

— А все-таки можете сказати, що я для вас не був злим паном; Інші гірші бували. Чи одного-то з вас я порятував у тяжкім припадку, чи одному я на переднівку і хлібом, і грішми, й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — рятувати мужиків, аби вдержати їх у такім стані, щоб могли відбувати свої повинності.

— І то признайте, що з-під моєї власті вийшли ви одні заможними, інші троха біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ, та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втроє.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сього нам пан досі не доказали, — застерігся Чапля.

— Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім не винні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Я ж русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стілько, що купив отсе село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панщизняних відносинах, і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені, — відповів йому Дум’як. — Чужим людям можете се говорити, — може, вам і повірять, але нам тим баки не

заб’єте. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хіба ж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тілько починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо як батька, а без сього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Дум’якових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірдним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що вважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурності! Він довгу хвилю ворушив губами, мов жував щось гірке а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люди, коли село купуєте! Де ж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакуповані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може, ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна,

а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжча, і нашим унукам буде гірше, як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан. — Але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам лише тепер загосподарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по-людськи, піддвигнути з темноти, з п’янства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло досі, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Дум’як. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас, і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Дум’як. — Се було розумне, щире панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер з клаптиками землі, випустивши зі своїх рук, кажете: "Ви вільні, дбайте самі за себе". Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе!

І маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробитися нашими панами, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балакання.

— Але ж я не ворог ваш! — скрикнув пан, допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Дум’як.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Дум’як, вдивляючися йому в очі, то дайте доказ. Хоч то, може, й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку І Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панами.

Пан аж кинувся, мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Дум’яка. — З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посмів подумати про се?

— Овва, — відповів Дум’як, — так-то ви далеко від хамів. А зрештою, я не признаю ані хамства, ані панства. А дівчина мені подобалася, і маю в бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люди, — крикнув пан, звертаючися до присутніх, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів Дум’як. — Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що вижию з праці рук і жінку з дітьми погодую. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лакомся! Ото до чого договорився! Ну, буду знати надалі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І, не прощаючися ні з ким, він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипали ж ви йому! — сказав Яць Дум’якові. — Ще такого зроду, певно, не чув.

— Най чує тепер! — сказав Дум’як. — Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та невже ви направду?

— А то що ж? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася, та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тим часом коршма заповнилася знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди щонеділі на танці. Заграли музики, почулися ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівкання розбавленої молодежі. Товариші повиходили з ванькира і змішалися з юрбою. Дум’як і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любиться з панною із двора. Перетанцювавши пару разів, він під час паузи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі підскоцькі мелодії і знов затягнув сумної. Тони й мелодії були всім знайомі, та проте виконання було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росою, почали свистіти, як вітер у берегах, сміятися, як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Се була жива істота, якась таємна душа,

що з того дерев’яного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи й їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися, як діти. І в самого Дум’яка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутніх.

— Ей, ви, дрантя моє коханеє! — промовив, устаючи. — З вами хіба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні, мов засоромлені, втирали сльози.

III

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких речей, яких не чував досі ніколи і про які в своїй панській заскорузлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст! — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство. — Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі святі основи життя, власть цісаря, повагу дідича, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамові, свою доньку за жінку, знизи себе до того худоб’ячого стану, в якім і вони живуть, жлопай з ними горілку в коршмі і валяйся, як свиня, під жидівськими лавами, отоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом І сусідом! Ну, не дождете! І ще й грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть — запалять, зрабують, уб’ють, — хіба я можу встерегтися або оборонитися против черні? Може, справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра приїдуть ландсдрагони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинутися на них і на мене. Та ні, вони , як той кінь турецький, хоч великі, та дурні, не осміляться кинутися на "цісарських дітей", стерплять так, як

терпіли торік. Ну, поборемося! Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо позволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом, пан Субота добрався до попівства. Не стукаючи, він отворив сінешні двері і подався до покою, що був обставлений м’якими меблями і служив священикові як прийомна для гостей з вищого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а літом на ганку або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такою ж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він нізащо не міг стерпіти "хлопського духу".

Грушатицький парох о. Квінтіліан Передримірський був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що вихована в аристократично-шляхетськім дусі, в ненависті і погорді до мужика, і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих "руських курсах" при йосифінськім львівськім університеті, які слухачам тих курсів та й їх старшим сучасникам, парохам antiquae educationis*, тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтіліан і досі залюбки цитував напам’ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священиків з "нового студіум" зацукувати "теологічними" питаннями вроді таких:

— Како может ся изобразити тіло человіческоє?

І, надармо підождавши на відповідь, тріумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже, слухайте! Тіло человіческоє может ся изобразити чрез понятіє махини, а то махини механичної, параболичної и гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліан уперто хитав головою:

— Куди, куди вам, молодикам! Слухайте, як нас учили: "Душа єсть сущоє, котороє себі самому о себі самом и о вещах всіх себі положених є свідомоє". Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї І кривим оком дивився на "вторженіє хлопства" в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо язикових поглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав "хлопское нарѣчіе" лише в розмові, борони боже в писанні. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, незважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повніша переслідувати і світська, і духовна власть, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за "підшитих революцією" та обурюючися на їх заходи коло златинізування руського обряду, на їх інтриги против руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Не раз на празнику, по десятій лампці вина, він з іншими попами-патріотами затягав польську, але русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma strach!

Car ostro zdrajców napiera

Wolność zmyśloną odbiera!

Paskiewicz niech żyje!

Na zgubę — na czyją?

Lachów, Lachów, Lachów!*

Сі остатні слова вимовлялися остро, з-московська і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліан кинувся був у вир політичної агітації; на народних вічах у маю і червні промовляв завзято против поляків і за се потерпів: одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті zabić popa, co na Polskę szczeka*; о. Квінтіліан таки й дістав дещицю і спасся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. Восени того ж року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, та й тут знову потерпів несподіване "посрамленіє" від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях загрівав їх до того, щоб підписали поголовно всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та, на диво, чим остріше і гарячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали против сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципіальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде "або на панщину, або на більші податки", і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліана (без лайок жадна його проповідь не обходилася, і тут, в тих лайках, він володів чудовим лексиконом щиронародних зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: "Єгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо". Тоді о. Квінтіліан ухопився остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламареві позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він наскочив на гаряче. В церкві зробився страшенний гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліану також порядним запасом свойого лексикону.

— Попе, не мішайся в не свої річі, а то зв’яжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, п’явки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І, вирвавши від о. Квінтіліана аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту), подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його "обезвічать", коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліан, вийшовши із ними разом з церкви мокрий, як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліан також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського лісу, за право полювання, до якого о. Квінтіліан був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліан не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим "поганим ляхом", як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної власті за надужиття в рубриці jura stolae*. Та проте вони, особливо тепер, по скасуванні панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома, крім немічної жінки і одинокої дочки (друга була замужем аж десь на Поділлі), ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб "відвести душу". От тим-то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліан був удовець, і до того бездітний, і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світу. Тож не диво, що й о. Квінтіліанові не раз хотілося побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привітавшися з о. Квінтіліаном, який власне встав був від вечері, пан Субота, не сідаючи, вхопив попа за пояс долонею і, тягнучи його та торгаючи до себе, не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Неможливо, єгомость, неможливо! І відки вони такого духу набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чимраз сильніше торгав о. Квінтіліана, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку, — відповів з косим усміхом о. Квінтіліан, силкуючись увільнити свій пояс від панської долоні, — поперед усього я вам не трепета, якою б ви були обов’язані трясти, а по-друге, сідайте та висапайтеся, — може, чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці, — а по-третє, зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхлипався, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім, пальцями обтираючи вуса, витріщив очі і, похиляючися до о. Квінтіліана, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, єгомость, конець світу! Я вже думав, що в сорок осьмім році світ кінчиться, та бачу, що ще мало на нас кари допустив господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Що ж таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув, немов ображений, пан Субота. — Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкротом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені-бо не хочуть. Уся громада сприсяглася. "Хіба під вояцькими канчуками будемо робити, а інакше ані руш!" Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ландсдрагонів і горівкою напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хотять.

— Сице подобаєт, — мовив о. Квінтіліан. — Хотящему будет і приложится. Вони-то оправдуються, що якби добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх, і толкував, і патент відчитував, і поясняв, що цісарське слово невідкличне, — та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліан випростувався і протягнув лице. Очевидно, панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Але ж, пане-дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його:

— Ні, ні, я не про вас і не про священиків, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показується. Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої поваги, — просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоб викликати якнайбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліан. — Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тілько що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагелем — як-то його? — З тим довгов’язим Костем Дум’яком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда, — бовкнув о. Квінтіліан, — подумати глибше, то справді, нащо нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув пан, зриваючися на ноги. — Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліана пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собі ж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Але ж, пане-дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати! — сказав дідич, важко дишучи. — З огнем жартуєте. Адже хлоп, як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліан усміхнувся якось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане-дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив різниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ni pana, ni popa?*

— Е, то мазури! Мазури — то дич. Ані крихти релігійності не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то русин пильний ученик. Ніяка релігія не поможе. Та й зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почутті своєї гідності. — Хіба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца своєго і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема, — мовив простодушно о. Квінтіліан, — але в проповідях, то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: нашле на вас господь панів сто раз лютіших, як теперішні, а по смерті разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс ... тися в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та то ж виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю, — оправдувався о. Квінтіліан, — а про злих як же інакше буду говорити? А щодо релігії, то я просив би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся та, плещучи о. Квінтіліана по плечі, мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по щирості, то вже зараз і образа релігії. Нібито ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння. Пан-біг — що таке пан-біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого

та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліан слухав сеї богохульної мови, щільно заткавши вуха, і нарешті пропищав:

— Пане-дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені, як священикові, не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Дум’яком.

— Воистину раб строптивий І прекословний. Individuum non subordinatum!* — зітхаючи, мовив о. Квінтіліан.

— — Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан. — Каже мені: "Найліпше зробите, як продасте нам увесь свій маєток". Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданим?

— Справді, такого у нас ще не було, — хитаючи головою, мовив о. Квінтіліан, — але що ж, дасть бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі жиють, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі жиєте, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім різниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого процента. І нікому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Якби я так міг, їй-богу, пішов би геть із села.

— А відки ж вони стілько грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше. — То ж не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердитися, тільки сказати: "І овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все".

Пан звісив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав нарешті. — Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліан.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу. Чому ж би не попробувати щастя, ха, ха, ха! — реготався панотець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, якби він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював би їх, як псів!

— А що ж вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав, куди від мене дорога! — сердився пан.

— А я думаю, що ви все-таки спитали б і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив панотець, і на його устах заграв іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Дум’яком і часто сходиться з ним на вечорницях у селянських хатах.

— Що, я б її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то, я їй не батько, щоб не міг їй наказати? їй уже трафлялися два пани, один навіть граб’я. Ну, вона відказала їм, і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний та й сам добре злямпартований, а другий п’яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красненько за честь. Але щоб мені простий хлоп, та й ще такий анархіст, смів думати про мою дитину та й навіть свататися до неї, сього, як світ світом, не бувало й не буде.

— Як бог дасть, як бог дасть! — знов якось іронічно додав о. Квінтіліан.

— Як то, як бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її, кому схочу. А мала б іти за хлопа, то волю її поховати.

— Так то так, — мовив священик, — а все-таки буде, як бог дасть, а не інакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то най вам буде, як бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще одно. Знаєте, я якось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ландсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ландсдрагони будуть та й поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Під час панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусило бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, ще й підбунтованого такими анархістами, як отой Дум’як, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Що ж би я міг вам порадити на се?

— Могли б. У вас там, у ваших требниках, є, десь чував я, така молитва, таке закляття, що, мов невидимим муром, може оградити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших требниках?

— Може, де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Є, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних требниках. Але бояться відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що якби піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духу, то зараз на місці сила тої молитви вб’є його.

— Та в мене тут є старі писані требники. Пошукаю, може, знайду таку молитву.

— І ви були б готові відчитати її на моїм обійстю?

— Га, вже побачив би. Коли то така небезпечна річ, то, очевидно, ми б мусили сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять, і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке, і за кождим разом я зривався зі страшенним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак, — поважно мовив о. Квінтіліан. — Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч досі ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали! Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очі догори і перехрестився. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і, не вірячи в бога, дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи, може, він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш.

IV

Ой, несподіванки, ой, несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сни: то він кипів у смолі — проклятий піп наврочив! — то пікся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинувся, то збунтовані мужики клали його на землю і бралися приволочити його бороною. Ой господи! Що збудиться, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набивається.

А рано, ще не світало, чує крізь сон тупіт коней, брязкіт ланцюгів, гейкання мужиків — ой господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зривається, — справді, на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коней. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестився і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей, він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люди?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли, — повторив пан, вухам своїм не вірячи. — Адже вчора клялися та зарікалися, що не підете, а сьогодні що вам сталося?

— Та то Дум’як оголосив по селі, що можна йти.

— Чому ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То того пан не знають? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, — аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом.

— Ото дурні! Та й за те за рік скілько канчуків наїлися! Ну, а що ж сталося тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Дум’як був у місті та чув, як там витрублювали та вибубнювали, що панщина пропала навіки, а пани дістануть за неї сплату облігаціями.

— Ото новина! — засміявся пан. — Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивилися?

Отак розв’язалося непорозуміння, і мужики, немов на лотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горівку, а пан, урадуваний та розсмішений їх непорозумінням, вернув до покою.

Його жінка мала спаралізовані обі ноги, і вже отсе п’ять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не боялася нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й рятувала з біди, то в мене сумління чисте, і ніхто мені не зробить кривди. А ти, — говорила до пана, коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища, — ти, видно, маєш нечисте сумління, то терпи тепер.

— Що там сумління, — нерадо бурчав пан. — Я також нікому кривди не зробив. А що карав, та в арешти саджав, та сікти велів — то се ж моє право, сього вимагала дисципліна, без сього би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволяйся тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер, вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготався сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть, думали: один цісар подарував, другий може відібрати. І все боялися, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А, господи! — скрикнула пані. — І так вони через свій недогад канчуків набралися! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хіба я знав, чого бояться? "Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, та й не хочемо". Що ж мені було робити? І по інших селах було так само, і скрізь аж під ландсдрагонськими канчуками робили.

— О господи, господи! — зітхала пані. — А я то скілько наплакалася, скілько їх напросилася!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі б’ють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так, як кобила батіг.

В тій хвилі почувся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ландсдрагони. Пан Субота, голосно регочучись, вибіг на подвір’я і привітався зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, запізно прибули! — кричав він.

— А що сталося? — з жахом запитав капітан. — Я й сам боявся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, богу дякувати! — сказав пан. — Усе минулося, весь страх, усе роздразнення, вся їх упертість, усе се була тілько одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанові виясняти, в чім було діло. Капітан також засміявся.

— Ну, такого б і не придумав! От іще фанатики! І дістали ж торік за своє! Ну, але позвольте, ще піду вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіться сей день у нас. І так ваша служба тут почислиться.

— Добре, — мовив капітан і, видавши компанії відповідну інструкцію, пішов до покою.

Привіталися з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця ввійшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопи?

— Та так, із села.

— Чого хочуть?

— Та хочуть поговорити з вельможним паном.

— А багато їх?

— Та два... чи три.

— Проси їх сюди

За хвилю ввійшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей остатній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу, — сказали вони.

— Слава навіки..А чого ви, люди?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл положити, — сказав Коваль.

— Кладіть.

— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, задля якого ми сюди прислані?

— Кажіть.

— Отже, ми ловці-молодці, сім літ на лови ходили, до сього краю заблудили. Прислідили ми куницю.

— Ах, ви, драбуги! — скрикнув нараз пан, зірвавшися з місця. — Ви смієте?

— Ми ж просили у пана дозволу, — сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Дум’яка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокої і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти, Костю, направду робиш собі сміх з мене? — визвірився на нього пан.

В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Дум’як! — промовив до нього. — Ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане. П’ятнадцять літ treu und redlich* прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, якже, хто би не знав Дум’яка, що був Vordermann* у гренадерськім полку! Любимець усіх генералів. А ви чули, як він грає? Знаєте, бувши в Відні, заслухався, як грав Паганіні, та й почав собі ж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Дум’як?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беруся.

— Генерал від гренадерів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік говорив і пощо вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватанню, — сказав пан. — Я також зразу не догадався.

— При сватанню? Значить, прийшли пана-дідича просити на весілля?

— Дідька лисого на весілля! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсього опуда!

— Ви? Дум’як? — дивувався капітан.

— Так, пане капітан, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне, і дала мені слово, що піде жити зо мною. От я й приходжу до пана-дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич, удаючи, що дуже сердиться, хоч направду йому робилося якось смішно з усеї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватання. Я тебе ані бачити, ані чути не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш, як світ світом.

— Поперед усього, — холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люди говорять без крику. Так уже звичай велить. Можете нас відправити, але честі нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельдфебель від цісарських гренадерів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайтеся з богом до дідька!

Спокій і певність Дум’яка дратували його. Він аж задихався і спотів спересердя, хоч на дні душі чув усю несерйозність і Дум’якового спокою, і своєї сердитості. "Се ж комедія, не жадне дійсне сватання, — думалось йому. — Де ж таки се чувано й видано!" І, обертаючися до своєї жінки, що досі весь час мовчала і дивилася на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуєш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і простягає руку по нашу дитину!

— Що ж, — мовила пані спокійно,— — треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірився пан. — Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину, — сказав капітан. — Адже як вона не захоче йти за нього, то все балакання відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан, махнувши рукою. — Якби-то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то, певно би, не схотіла. Ато ж вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то боюся, що їй сей валило якраз буде до вподоби. Ні, краще й не питати її.

Та мати вже подзвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя ввійшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й рум’яна, з блискучими очима, низьким чолом і круглою, як молоко білою, борідкою, зовсім не похожа на дурну та просту, а, навпаки, зовсім свобідна і самостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя, — мовила до неї мати, — ти знаєш отсього парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя, І лице її обіллялося ще густішим рум’янцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіявся такої відповіді. — Підеш за нього, за хлопа неотесаного, злидаря, що нині не п’є, завтра може розпитися?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно, але твердо відповіла Галя. — Я можу завтра вмерти.

— Воліла б нині вмерти, ніж маєш таке говорити! — скрикнув пан, тепер почуваючи, до чого воно справді йдеться.

— Антоне! — з докором промовила мати. — Гамуйся! Що ти говориш! Се ж наша дитина.

— Неправда! Не може бути моя дитина! — кричав пан, забуваючи сам себе. — То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під солом’яну стріху, до скіпок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи б на таке не пішла.

— Таточку, — озвалася Галя, — а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раяли досі? їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, напівідіот, а другий п’яниця і картяр, що, видимо, тілько й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря ані навіть держати мене в своїм домі против моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан. — А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирайся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную, — сказала Галя, — але в таких річах, як замужжя, маю свою волю. І наперед вам кажу, не мучтеся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Против нашої волі?

— Тут я маю свою волю. __

— Але ж я тебе прокляну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійдуся. Аби мене бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнулася до неї, та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була б мені тюрмою.

— Ну, чи сказилася дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернувся він до Дум’яка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Дум’як. — І думаю, що найліпше зробите, відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маєток ані я, ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була по душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня! — буркнув пан. — Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, та й чую, що чую.

Сапаючи важко, пан почав ходити по покою, а потім, махнувши рукою на селян, сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимося!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і спідлоба позирав то на жінку, то на капітана, Немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Що ж мені радити? Галя в мене добра дитина, послушна, роботяща, і я рада б бачити її щасливою.

— Але чи буде ж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і, певно, дасть їй се не раз почути.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон, не дасть їй десять раз швидше і грубіше почути, що вона йому нерівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягтися туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й довіку будемо приблудами та приймачами,

неналежними до їх сім’ї. Але се ж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледво вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися, — спокійно і розважно мовила пані. — Навіть життям мало від нього відірвалися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тілько можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти життя нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині! А кілько разів зійдеться зо мною, то, вичекавши, аж лишимося самі, кидається мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче, та приговорює:

"Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Нещаслива я навіки".

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Євгенія, колись славна на весь край красуня, вийшовши замуж за новоспеченого графика Ошустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькові до свойого горя, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та в’яне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає сльози шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвилі дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю, — мовив він сердито і відвернувся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушення. — Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані. — А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не заохочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом, і зв’язками, й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хустиною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибратися з сього дому.

— Вибачайте, пане капітане, — мовив пан до нього, — що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син-одинак уже був на університеті і згинув у поєдинку. Дочка одна бідує за графом, а друга — чуєте самі — наважилася йти замуж за мужика, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього боюся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік честі, що мені тут робити і як поступити?'

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Та й відки я приходжу до того? Що найбільше хіба міг би сказати: обоє молоді подобаються мені. Дум’яка знаю досить добре і маю переконання, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і легше зміркувати, чи вволити ЇЇ волю, чи ні.

— Так то так, ліпше знаєте! — сумовито мовив пан Субота. — Нібито чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сього хоче, а завтра давай їй чогось іншого. Захотілося — запрягайте, відхотілося — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. Агов, люди, свати, ходіть ближче!

Так він крикнув, відчинивши двері від передпокою, де ждали досі свати й Кость Дум’як. Вони ввійшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважився ти на мене, — промовив пан до Дум’яка, — то нехай буде по-твойому. Збаламутив ти мою дитину, бери ж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого, і ти підпишися мені тут, що нічого не жадаєш.

— І овшім, — мовив Дум’як.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікається всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Дум’як, коли тим часом пан Субота розсівся біля стола і важким почерком почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по-руськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими каракулями: "Intercyza czyli mimowolna zgoda przedślubna między Panem Antonim Swobodą i jego żoną, Emilią, z jednej, a Kościem Dumiakiem i Haliną, moją córką a jego oblubienicą, z drugiej strony. Stanęła zgoda wbrew mojej woli i bez mego błogosławieństwa, nie chcąc jednak iść wbrew woli córki i jej matki zgadzam się na to, żeby moja córka Halina została żoną wyż wyrażonego pracowitego Kością Dumiaka i to pod następującemi warunkami:

Primo: Wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego błogosławieństwa i sam swoim kosztem sprawia jej wesele, o czem ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

S e c u n d o: Wyż wyrażony Kość Dumiak podpisuje się na tym dokumencie i zeznaje wobec świadków wiarygodnych, że ani sam, ani imieniem swej żony, ani imieniem swych spadkobierców nie będzie sobie rościł żadnej pretensji do mego majątku albo do jakiejkolwiek bądź jego części ani dla siebie, ani dla swoich spadkobierców.

Tertio: Z bólem serca ojcowskiego zezwalając na ten ślub żądam zarazem, żeby ani moja córka ani mój przyszły zięć nie przyznawali się do żadnego pokrewieństwa ze mną i z moją familią i z tego tytułu nie podnosili żadnych pretensyj ani próśb, ani pogróżek, lecz uważali siebie sami i byli uważani ogólnie za obcych mi i zupełnie obojętnych.

Na tych warunkach stając i od nich nie odstępując podpisuję się ręką własną Antoni Swoboda"*.

Отсей документ написавши, він посипав його піском, ще раз прочитав потиху, поправив два-три блуди — бо писарство не було його ремесло, — а потім прочитав його наголос усім присутнім. Капітан усміхався, пані Емілія раз по разу здвигала раменами, але мовчала, тільки мужики слухали з набожним виразом на лицях, немов якого божого слова.

— Ну, що ж, Костю, підпишешся під сею інтерцизою? — запитав пан.

— І овшім, коли пан-дідич підпишуть, то й я підпишу.

— А ви, свати?

— Та ми що? Хіба то наше діло підписувати чужі ерцетизни? — відповів Яць Коваль.

— То лише як свідки, Ковалю, як свідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Дум’як, і свати згодилися підписати. Так само згодився й капітан, усе посміхаючися в вус. У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а зараз же покликав Галю, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресерйозно запитав, чи підпишеться під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку... — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова, ні в тріски. Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бійся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти — моя дочка, байдуже на те, з ким зв’яже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журитися татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас

благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поражений, далі, отямившися, плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж легше відітхнули по його відході, і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього.

V

У суботу Кость Дум’як з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліана, щоб дати на заповіді. Про те, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до панотця, ніби на візит, бо звичайного товариського життя між двором і о. Квінтіліаном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліан знав уже від самого пана, яка йому трапилася причина з Дум’яком; пан з немалим жалем і обуренням оповідав йому, як Дум’як розкохав його дочку і не посоромився прийти з мужиками і формально сватати її для себе. Панотець зразу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парафії, а прочитавши панську "інтерцизу", аж за голову вхопився з непритворного обурення.

— Як же се можливо? — кричав він. — Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопи формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я, яко духовний, не можу на се дозволити, мушу спротивитися сьому всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлопська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я ні за що в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, якби-то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб, — зіючи, мовив пан, — то се було б дуже добре. Але боюся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю, — крикнув завзято о. Квінтіліан і вдарив кулаком по столі. — Такої паскуди в моїй парафії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не зробите, — відповів спровола пан Субота, — раз тому, що вона все-таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліан почервонів, як буряк.

— Га, коли пан-дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трафиться такий соблазн, то я зараз шепну жандармові, і той як непишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихався з несподіваного зворушення. Річ, зразу байдужа для нього, тепер набирала в його очах канонічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парафії нешлюбного подружжя. Се його душпастирський обов’язок, і від того він не відступить.

— Ну, ну, єгомость, — мовив, удобрухуючи його, дідич, — се ви вже говоріть кому іншому. Я ж тут знаю ціле село і добре знаю, що тут кільканадцять пар живуть отак без шлюбу, і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тим услів’ям, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаєте, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік. Ні вже, ви мені з такими дурницями не виїздіть, а говоріть поважно: чи не можна би вам вплинути спокійним, духовним поученням на того Дум’яка і на мою дочку, щоб вони покинули свої наміри і не робили скандалу? Ось що би для мене було важно і ось чого я в вас хотів просити. А там уже що буде далі, як вам не вдасться, то про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліан при тій пановій бесіді зразу страшенно розсердився, але нарешті пом’як, бачачи, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жадання панщини від селян. Він простягнув своє лице вниз, так що воно сильно видовжилося, мов у чоловіка, близького до безнадійності, і сказав, розводячи руками:

— Пан-дідич мають рацію, — неморальності не викорениш жандармами. Та й що з того вийде? А щодо моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Щодо панни Галі, то, певно, се панночка з добрим вихованням, і на неї я надіюся мати вплив. Але з тим Дум’яком, недовірком і анархістом, я ледве чи договорюся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан-дідич могли помогти.

— А то як? — запитав пан Субота.

— А просто так: прискаржити його в циркулі, що бунтує нарід, намовляє до непослуху властям, ну, там... виступає против релігії і церкви... не шанує зверхності, то, може б, його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан би збулися клопоту, і я також.

— Вже то я, — в задумі мовив пан, — пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Дум’яка, як про неспокійного духа, але що староста, знаєте, німець, держиться того закону, як вош кожуха, все мені відповідає: "Herr Schlachziz, gegen Geister haben wir keine Paragraphen*. Покажіть мені його злі вчинки, то я зараз цапну його, як і всякого іншого злочинця, а неспокійний дух — was ist daran juridisch?"* І я не міг йому сказати нічого, бо що ж можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте свідків, де, коли й на що бунтує? А так, на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Якби-то по-давньому, то можна би сказати, що вони нині всі, від малого до великого, бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А що ж нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє, — відповів на се душпастир. — Як не можна правим, то треба йти лівим. Заваджає вам Дум’як, баламутить вам дочку, — найміть собі охочих, а такі все найдуться, пересядуть його десь уночі, поламають руки-ноги, розчереплять голову, і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі, і женитися з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа.

Пан Субота аж жахнувся, слухаючи сеї приятельської ради, виціджeної так спокійно, таким дружелюбним тоном. "Ну, попик! Ну, душпастир! — мигнуло йому в голові. — Мало чим гірші перед півстоліттям банди опришків організували та й самі на розбій ходили. Отакому звір не свою душу, а своє тіло, та й бувай здоров!" А потім промовив:

— Ні вже, отче, я іншої віри і на такі способи не подамся. А як ви не маєте інших способів на навертання грішників, то на такі способи я не бажаю вам успіху. Легко б я й сам міг опинитися під обухом, а в такім порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по щирості... так, по-сусідськи, — задроботів о. Квінтіліан, присуваючися до дідича і силкуючися взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього. — Пане-дідичу, се ж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, не раз годі інакше. А втім, я ж нічого так лихого не хотів.

Та дідич не говорив далі нічого, але, взявши капелюх, вийшов із попівського салону, не здоровкаючися і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долонею по чолі:

— Ото з мене дурень! — говорив сам до себе. — Ото я з великої щирості показав себе пану в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи — донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та, на щастя, при тім не було свідків, усьому можна заперечити. І все те задля дурного Дум’яка та

його глупого сватання! А нехай собі бере тоту двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли-бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужитися пану! Ей, Квінтіліане, не раз ти вже на тих прислугах попікся, а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люди тебе зненавидять, і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов, не прощавшися. Ну, се була хвиля подразнення; надіюся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужитися йому. Доберу добрих способів, аби розмовитися з тим Думʼяком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниці з тою панною. А там уже побачимо.

Отак був о. Квінтіліан приготований на прихід Думʼяка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяни, що приходили до панотця за ділом, він удав здивованого, побачивши тут Думʼяка з його сватами.

— Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?

Думʼяк підійшов, поцілував його в руку і промовив:

— Хочу дати на заповіді.

— Женишся?

— Так, єгомость.

— Аз ким, рад би я знати?

— Та єгомость знають її: Галя Суботівна.

— Що, що, що? Галя... яка Галя?

— Нашого вельможного дідича донька.

— Ти що, здурів? Що ти говориш?

— Що єгомость чують.

— Як то, вона, панянка, мала б іти за тебе, простого хлопа?

— Що ж, єгомость, що кому судилося, те й буде.

— Ні, се не може бути. І вона годиться на се?

— Зараз тут прийде, можуть єгомость саму запитати.

— Запитаю, запитаю. А її родичі?

— Мати благословила нас.

— А батько?

— Згодився, хоч і не благословив. Що ж, його річ.

— Без батькового благословенства? Чи чував хто таке? Се ж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.

— То вже як єгомостева воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і материної волі втекли з дому. От у нашого сусіднього дідича Коритовського таке було. Та єгомость се ліпше знають.

— Що мене те обходить! То вони собі в латинськім обряді, їм усе вільно. А нам, у нашім святім гречесько-кафтоличеськім, не вільно.

— Могли б мені єгомость показати той припис, аби я переконався, що справді не вільно?

О. Квінтіліан наморщив.брови.

— Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захочеш бути мудріший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, та й годі.

— То єгомость не приймете від мене на оповіді?

— З таким браком не можу. Як батько не благословить — ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до пана старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До пана старости? — скрикнув уже сердито о. Квінтіліан. — Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні, єгомость, — відповів спокійно Дум’як, — говоріть се кому дурнішому. Вам не вільно не дати, коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнатися, чи нема такої перешкоди, на те й голосяться оповіді. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголоситься з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як троха світла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кождому диктувати: так роби або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держатися.

— Та що ж, навіть як є канонічна перешкода, — перебив йому Дум’як, — то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Рима та й виєднують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прошу єгомостя не робити собі зо мною жартів і приняти на оповіді та й оголосити зараз завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно! — усміхаючися, мовив о. Квінтіліан. — Та, певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від пана-дідича, — перервав йому знов Дум’як.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадає! Панна і віно — голе коліно! Ха, ха, ха!

— То, єгомостику, так, — відповів на се Кость. — Я хоч не багач, а маю настілько, що при своїй праці вигодую й маму-вдову, і жінку з дітьми, як які бог дасть. Багатства не бажаю, праці не боюся, а коли бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, якби я розлучався з нею. Що їй там дадуть чи батько, чи мати, то не моє діло, то її власне, на то я не числю і в то не втручаюся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш, що вона, двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю, єгомость , що буде. Ви ж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. їх було дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся молодша, то відразу видно було, що проста, щира, гадав би хто — хлопська дитина. Старша, бувало, дивиться спокійно, як б’ють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом, — се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховалася геть і плакала, а дивитися на людські муки не могла ніколи. Та й відмалку була в домі якось так як наймичка. Старша строїться, на фортеп’яні грає, виспівує по-французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, та й робить з ними все що треба, всякого покривдженого та зневаженого потішить, запоможе, а не раз і випросить від кари. Таку вже їй бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське

життя вважала собі за божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіялася, що панщина ось-ось скінчиться і що в селах почнеться нове, свобідніше життя. Вона з тим і вчилася, аби колись бути корисною на селі, вчилася такого, чого ніякі панни не вчаться. От за все те я й полюбив її, як свою душу, і чую, що без неї не міг би й жити на світі. А за що вона мене полюбила, то хіба бог знає. Я з нею ніколи й не говорив про се, та мені й байдуже. Любов — се божий дар; кому дасться, бери її не оглядаючи, жий нею, як чистим повітрям та сонячним світлом. Отаке й моє, єгомость.

О. Квінтіліан не без внутрішнього зворушення слухав отсих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, зразу заглушену шкільними науками, потім зманеровану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихало всяке щире та просте чуття, а нарешті прибиту стараннями за хліб, за наживу, де першою жертвою падала, звичайно, любов, а на перший план виступав класовий чи власний інтерес. І він по скінченні семінарії "з фамілійних обрахунків" оженився з панною "деканівною", значно старшою від нього, яка в додатку показалася давно вже не панною, жив з нею, як з ворогом у одній хаті, тим більше що вона була безплідна, нарікав, що, не будь вона, він був би висвятився в целібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла, забравши двадцять літ його життя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілько-то їх подібних буває між його собратами! Жиють І або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або каються та сердяться весь вік на себе, на жінок, на все окруженця, шукають чогось і не находять нічого, ані спокою, ані задоволення. І він завидував тому мужикові, якого життя складається так просто й натурально, хоч при тім так виїмково й цікаво. Він подобрів і почав збирати метрики й прилади до писання, коли нараз пригадав собі, що властиво нема ще панни молодої, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а де ж твоя панна? — запитав він, та Кость, не відповідаючи, побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галя і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона ввійшла до попівської канцелярії.

Була в панськім, хоч зовсім простенькім убранні, трохи зарум’янена, але без змішання і заклопотання. О. Квінтіліан уклонився їй чемно, просив сідати, а обертаючися до Дум’яка та його сватів, сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку.

Кость Дум’як вагався якусь хвилю.

— Ну, чому ж не йдеш? — гримнув о.Квінтіліан. — Не бійся, я ж тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Дум’як щез за дверима.

О. Квінтіліан обернувся до панночки з чутливим батьківським видом і, усівши на широкім кріслі напротив неї, довгу хвилю глядів їй в очі та хитав головою.

— Панно Галю, — обізвався нарешті, — і що се ви робите? Як молода пташка, вилітаєте з теплого гнізда, та й куди, на яке? Чи вам батьківська хата збридла, материнська рука не мила, панування надоїло, що ви отак легкомисно хочете покинути своє місце, свій стан, своє ім’я і спуститися до хлопського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлопській хаті і в хлопській родині і ті тягарі та невигоди, які доводиться нести тій жінці? Все життя в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапиться муж п’яниця та збиточник — подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько противний вашому подружжю з тим чоловіком і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже, щодо самого Костя — не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви замало знаєте його, занадто довіряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його мати — масна на язик, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Боюся, що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має таку

жінку, якої жаден хлоп не сміє бажати собі. Подумайте, панно Галю, і про те, що вам доведеться зійти з батьківського двора сюди, в село, в сю сільську темноту, де клубиться віковічна ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи, ані поради і самі стратите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм поможе, коли вони привикли споконвіку до свого скотячого стану і не бажають собі нічого ліпшого. Мені аж серце крається на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такій баюрі.

Панна Галя поблідла трохи при тих словах панотця, але швидко заспокоїлася і, всміхаючися, відповіла:

— Помиляєтеся, панотченьку. Я дуже добре обдумала своє положення і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхається життя, заповнене працею і осяяне любов'ю, і я даремно шукала такого життя між людьми мойого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською фумою сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясновельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвилі свого подружжя мусила покинути думку про всяке щастя. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положення жінки в хлопській хаті, се у вас — вірте мені, панотченьку, — чисте непорозуміння. Ви зі свого становища дивитеся згори на тих простих людей і не привикли заглядати в їх серце, а з другого боку, ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте вищою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Якби ви пожили в їх сфері так близько, як я, пізнали справжні уподобання та привички тих людей, то ви, певно, змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє життя в їх сфері. А щодо Костя й його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Дум'ячиха виплекала мене своїм молоком, вибавила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матір'ю. А Кость — він вам не подобається саме за те, що відрізняє його від пересічного типу мужиків. Він, як на свій стан, досить

освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ, усяке замужжя — лотерія, як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щастя спільного пожиття можуть розбитися, всі ілюзії розвіятися. Та хіба і в нашім, панськім стані воно інакше буває? Навпаки, для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і норови перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отсьому випадку, де мені судилося відмалечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без вагання, за благословенством моєї мами, а що таточко противиться, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подобріє і зрозуміє мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не можу жертвувати свого серця і свого життя.

О. Квінтіліан слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвилі, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Що ж, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені, ані вашому батькові, то вам і рішатися. Я сказав вам усе, що було моїм душпастирським обов’язком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Що ж, на те божа воля. Я не кривлю душею і надіюся, що все буде добре. А що вже нам бог дасть, те сам він знає, а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по щирості, то вже надіюсь, що якось трафимо до нього.

— Ха, ха, ха! — засміявся о. Квінтіліан. — Що я мав би вам сказати таке духовне упімнення, то ви мені говорите. Гарно, гарно! Вам би, здається, краще попадею бути, ніж простою Дум’ячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступимо до списання протоколу.

Галя покликала Костя, о. Квінтіліан списав, що було треба, Дум’як заплатив, що належалося за оголошення оповідей, і всі розійшлися задоволені. Тільки о. Квінтіліан по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку, всміхався сам до себе, то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі, про мене! Яке мені діло! Та все-таки сей Кость мені не подобається, дуже не подобається!

VI

А за три неділі, при остатній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весілля на славу. Стара Дум’ячиха уперве тепер почула себе матір’ю і головою широкої родини і виступила в повній своїй повазі, усвяченій віковими звичаями, щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибини своєї крині вона видобула спорий рукавець зі срібними талярами з погруддям Марії-Терези — скарб, що перейшов до неї від її баби і про який досі не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її житті свято. Зарізали три вепрі й три ялівки, купили три бочки пива і бочку горівки, нарізали дробу, спросили свояків, і знайомих, і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні зароїлося Дум’ячишине подвір’я від дівчат, і парубків, і свашок у святочних строях. Починався весільний обряд вінкоплетинами й печенням короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Дум’ячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, боже, до нас,

Бо тепер гаразд у нас!

І ти, божая мати,

Зійди до нас до хати

Віночки увивати,

Кохання парувати.

На сей заспів відповів згідними притишеними голосами хор свашок:

Ой ізлинули три ангелоньки з неба,

Ой сіли, впали у Костенька на дворі,

А із дворонька у мальовані сіни,

А із сінечок у пахучі покої,

А у покоях на тисовії столи,

Взяли в ручечки барвінкові пучечки,

Позолотили зеленії листочки.

Позолотили та й нам благословили.

Аби ми з ними сих віночків довили.

А тут, мов рій бджілок, забриніли голоси дівчат, Галиних дружок:

Збірная днинонька субота,

Збирала Галюня подружки;

Засадила їх за столи,

Завдала вона їм роботу:

Зелений барвінок складати,

Шлюбнії віночки звивати.

"Співайте, подружки, не сидіть,

На мене ся, молоденьку, не дивіть,

Бо в мене туженька немала:

Від рідної неньки відстала".

Повіяло якимось дивним духом по хаті; навіть найстарші свахи втирали сльози, навіть запечені пекарки, що пріли біля печі, плакали та хлипали, як малі діти, а дівчата-співачки затулювали хусточками заплакані очі.

Та ось сцена зміняється. Вінки доплетено, позолочено і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках діжу з короваєвим тістом і ставлять на столі. Як тиха річка, бринить спів свашок:

Короваєве тісто їхало через місто.

Білим черевом грало,

Роди-народи скликало.

"Гей, роди, близькі й далекі,

Та й ви, сусіди близенькі,

Сходіться в нашу хату

Пишний коровай місити,

У бога щастя просити".

І старосвітські обряди йдуть своєю чергою: коровай місять, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями, з примовинами, усталеними старим звичаєм. Свахи-пекарки беруться за руки і співають перед піччю:

А вже ж ми заробили:

Коровай посадили,

Соломою підгнітили

І задом, і передом, —

Дайте ж нам горівки з медом!

Весільний староста, що по всадженні короваю в піч, при якому він мав довшу промову, засів на своїм старостинськім місці за столом під образами і під шлюбними вінками, кричить на все горло:

— Дружбо-о-о!

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить і собі ж червоний від біганини, рослий і звинний та, як пава, вбраний парубок, що служить Костеві за дружбу і має сповняти всі накази старости.

— Дружбо-о-о! — кричить ще раз староста, немов не бачачи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці. — Доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили задом і передом і хочуть горівки з медом. Ти хіба не чуєш? Чом сього діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто! — різким виголосом відповідає дружба, по-козацьки обертається на одній нозі впівокруг і щезає серед весільної юрби, щоб за хвилину явитися з писаною плескатою фляшкою, повною червоного напою — розігрітої з медом горівки, і з срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старості, мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най бог благословить! — відповідає староста, приймає до руки фляшку, до другої чарку, наливає повну і, пригубивши її, енергічним рухом виприскує всю решту догори на стелю, відки густий червоний напиток, як краплі крові, капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напиток капає на нас із стелі, — говорить староста, — так нехай ласка божа капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват! — гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тим часом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частування. Свахи, чекаючи своєї черги, співають:

Із стріхи горіхи летіли,

А свахи горівки схотіли.

Та вже ж нам староста догодить,

Що нас та горівка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, задзвеніли цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бджоли до меду: сіни наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лиця у них розгоралися якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснучи парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, зразу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой то в мене дівчинонька, ой то в мене душка,

Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо-о-о! — гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить дружба, покидаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжі до танцю! Частуй вареною! Але пам’ятай, нині без сороміцьких. І без пиятики. До перших когутів, довше не позволяю.

— Слухаю, пане старосто, — мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу, бо стиск, і сперте повітря, і шалені скоки, і гарячі почуття будили спрагу. Врешті, всі зажадали пива для охолоди; співи свах при жіночім столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов підіймалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позівати втома. Іскри в очах гасли, лиця блідли, попід очима виступали сині насмуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і

дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі гарячі співанки вилися над юрбою, як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо-о-о! — залунав із хати голос старости.

Дружба, задиханий, заточуючися мов п’яний, ставився

перед столом.

— А що я тобі велів? — гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, та й сам закрутився. Не тямиш про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, якби тобі над вухом вистрілила. Іди ж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кождий додому, і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто! — сказав дружба, цілуючи його в руку, обернувся і вийшов із хати. За мінуту всі гуки та звуки затихли, юрба без гомону розійшлася, кому куди слід, і Дум’ячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали з’їжджатися бояри на конях, в червоних шапках, при пістолетах. Стара Дум’ячиха, почастувавши їх як належало, стала

виряджати їх до двора по молоду. Староста й Кость Дум’як на вороних конях, уквітчаних і перев’язаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд, і він рушив з подвір’я парами-парами, поки не простягся на шляху довгою різноцвітною та переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой, полем, полем, виноградом

Їхали бояри, а все рядом,

А старостонька все передом;

Під ним ся коничок розбутав,

Сваненьці виноград поламав.

Уставай, сваненько, раненько,

Підливай виноград частенько.

Аби той виноград зелен був,

Аби наш староста весел був.

Виїхавши за село, всі бояри на команду старости як один вистрілили з пістолетів, закричали "віват" і чвалом пустилися до двора. Не минула година, а вже, погостившися в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора), вертали з панною молодою і попростували до церкви, де вже ждали свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу божу, на якій мусила ще бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини, і тільки відправивши їх,

о. Квінтіліан дав шлюб Костеві й Галі. Він обмежився на саму урядову формальність, не обертався до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго, — видно було, що його моментальний добрий настрій до них уже минувся, і він бачив у молодій парі лише своїх нових парафіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланятися і коритися йому і можуть причинити йому немало різних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Дум’ячишиного дому. Галя в панськім весільнім строю, в білій сукні, з білим вельоном і з золоченим вінцем на волоссі, йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, заладкали свахи:

Дякуймо попонькови,

Як свому батенькови,

Що не довго забавив,

Швиденько нас відправив.

Вхід до материного двора відбувся знов з усіми звичайними церемоніями. Свахи, ставши біля входу, співали:

Відчиняй, мати, ліску,

Веде ти син невістку,

До хати помічницю,

До праці робітницю,

Для сина принадоньку,

Для тебе розрадоньку.

Дум’ячиха вийшла їм назустріч у кожусі, виверненім догори вовною, і, з великої сівні зачираючи пригорщами овес, обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, дружок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладнали свахи, а Дум’ячиха, забуваючи інші, звичаєм усвячені, обряди, скинула з себе сівню і кожух і з голосним радісним риданням кинулась до Галі, почала цілувати й пестити її, приговорюючи:

— Моя дитина, моя! Від моєї груді, моїм молоком виплекана, моїми руками виколисана, моїми молитвами мені й мойому синові дарована. Тепер, боже, хоч бери мене зараз зо світу! Я щаслива, що дожила сеї хвилі привітати таку невісточку на своїм подвір’ю!

Голосні окрики: "Віват!", і вистріли з пістолетів, і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвір’я, кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружби й дружки в вінках, і биндах, і шовкових хустках. Перед сінешнім порогом нове вітання, нові співи; свахи затягли:

Радуйся, матінко!

Ведем ти дитятонько,

Як одно, так другеє,

Тепер твої обоє.

Знов Дум’ячиха без пам’яті цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата, й сіни, й усе подвір’я заповнилися народом, веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любуватися щастям молодої Пари й її матері.

Нарешті втишилися, всіх гостей порозсаджували поза столи в хаті, і в сінях, і на подвір’ї. Почався епічний, весільний обід, що тривав аж до заходу сонця, з горівками, пивами й медами, з музиками й співами, з піснями до кождої страви, з похвалами і придирками. На першу страву подали борщ, який свахи привітали піснею на похвалу борщу:

Уже нам дають борщу,

А я чола не морщу,

Бо борщ — найстарша страва

І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділилися надвоє; одні величали капусту:

Капуста на грядці сиділа,

На пісному рости не хтіла;

Капусту кухарка вносила,

А вна солонини просила.

Капуста і жінка до власти

Усе потребує омасти.

А другий хор, при другому столі, ніби кепкував із капусти, приспівуючи:

Візьміть собі капустицю у станов,

А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисах яловичий росіл і до нього пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой що ж нам дають? Юшечки,

Самі нам ідуть в душечки.

А й ще нам дають пампушки,

Що самі просяться в душки.

Все те швидко щезає зі столів, бо гості таки добре пропостилися в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть удвійку до кождого стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці пораються біля них, краючи соковите м’ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой що ж нам дали? Печені!

Ой то ж нам були перчені.

Чи з перцем, чи не з перцем,

Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печенею дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво: всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой хміль в бочці грає,

Білу піну пускає,

І шумить, і клекоче,

В горло литися хоче.

Пиво ж наше, пиво,

Виробляєш ти диво,

Не даєш нам журиться,

Як нам з лобів куриться.

Ті ще не скінчили, а вже при іншім столі зачали похвалу горілки:

Горівка не дівка,

Не шанує поділка,

Огнем у крови грає,

Дуріє і співає.

Горілочко годна,

Вип’ю тебе до дна,

То стане від тебе, парухи,

Світ, як банька, люди, як мухи.

По печені йдуть іще печені кури, надівані яблуками, які стрічає співана похвала:

Сидить кокошка в садку,

Будуть курчата в статку;

А кокош сидить на вишни,

Йому кокошка на мисли.

Та ось нарешті обід кінчиться. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали:

Солодкий медяник, солодкий,

Так, як час утіхи короткий.

Поки його згадувать мусиш,

Не один твердий горіх розкусиш.

Обід скінчився; свахи заспівали:

Встаньмо, бояре, встаньмо,

Честь богу, хвалу даймо!

На самий перед Господу богу,

Господареви,

Господиноньці,

Всій челядоньці

За краснії вжитки.

Ой що ж нам були за вжитки?

Були наїдки й напитки.

Ой то нам були борщове,

Що аж гнулися столове,

Ой то нам були печені,

Ой то нам були перчені,

Ой то нам були юшечки,

Сами нам ішли в душечки,

Ой то нам була капуста,

Сама нам шла до густа.

Всі повставали за столами. Староста перехрестився, провів молитву "Царю небесний", яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякування:

— Панове бояри, дружбове і дружки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному богу за його ласку, а що ми тут крапель іспили і кришок хліба покришили, най то бог нашій господині і її синові, пану молодому, стокротне надгородить. А я вам,

панове, дякую, що-сьте мене яко старосту сього весільного акту поважали і по мойому наказу поступали. Та й ще вам одно скажу: є тут межи нами зіронька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш простий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звила. Дай же їй боже вік довгий і пожиття щасливе, аби горя не знала і у всім добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що досі сиділа за столом обік Костя, тулячися до нього і дуже мало що їла й пила, якось немов жахнулася при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеться. Він швидко встав, обоє з Галею вони вийшли з-за стола, і він, підложивши їй під ноги свою могутню долоню, підняв її вгору, як малу дитину; вона випрямилася сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст загриміли радісні окрики:

— Віват! Віват! Най нам жиє наша нова пані, нам рівна і нам прихильна. Многая літа!

Дум’як обносив її по хаті, по сінях і по оборі, і скрізь люди тислися до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіней до хати, свахи обернулися до його матері з піснею:

Радуйся, матінко, радуйся,

В червоні чобітки обуйся!

Візьми вороги під ноги,

Аби твої діти здорови.

Всю ніч іще йшла гульня, грали музики, ходили кухлі пива і чарки горілки з рук до рук, велася гучна забава. Галя сиділа серед свашок і

слухала їх пісень та оповідань, та з-посеред молодежі частіше й частіше лунали сороміцькі пісні, безсоромні, смілі, пластичні і оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральності, як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душною, Галя чимраз палкіше поглядала на Костя і нарешті молодят зі співами, й вівканням, і прикладками, й плесканням у долоні, і з вистрілами пістолетів завели до комори і лишили самих.

VII

Минав рік за роком, а по селах ще стояв "великий шум". Пани присмирніли і по короткій політичній гулятиці 1848 — 49 поприсідали в домах. "Панів тиснуть, а мужикам легше", — говорили селяни, що без глибшого розуміння речі хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події, вже з другої половини 50-их років, не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв. "Родить, як на збитки", — говорили мужики. Досить було як-будь роздряпати землю, як-будь уткнути в неї якесь насіння, все росло, розвивалося і приносило несподівані та нечувані давніше плоди. І се завертіло людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладалися до праці якнайменше, а шуміли по коршмах, нахвалювалися, що ось то ми, нам бог дає, і хто против нас? Але лихо не спало і чатувало на них іспідтиха та, як прийшла його пора, дало себе взнаки, як і слід лихові.

І в Грушатичах ішло так само, як по інших селах. У полі робили мало й ліниво, зате по коршмах сиділи день у день, особливо старші, батьки родин, пили й роздебендювали про політику, снуючи фантастичні плани та бавлячися сплетнями. Цікавилися такими справами, як любощі молодого цісаря з якоюсь жидівкою, як тим, чи швидко Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполеон, як тим, чи швидко москаль турка за море вижене. Все се були "казети" усні, а що діялося в краю, на що заносилося в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісті. Досить, що двори присмирніли і не докучали селянам, а іноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аграрні справи, що викльовувалися тоді в краєвій адміністрації, не

писали ніякі газети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас речі; все робилося секретно, тихо, канцелярійним способом, а губернатор Голуховський, австрієць до дна душі, душачи всякі прояви крикливого польського патріотизму, рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і вищих верстов галицько-польської суспільності виробити те, чого Польща відвіку не мала — вишколену, покірну наказам і натякам згори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадянами й попом. Дум’як і його невеличка компанія порушили думку заведення тверезості в селі, почали збирати людей біля церкви по службі божій і впоминати їх, щоб здержалися від п’янства і запомагання орендарів. Та люди сміялися з тих промов, кепкували з Дум’яка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизні заскаржили їх перед о. Квінтіліаном, що мішаються в проповідницьке діло. О. Квінтіліан одної неділі прийшов і сам послухати Дум’якової проповіді, а чуючи, що він замість простого збриджування людям горівки і поклику на образу божу звертає увагу людей на такі речі, як приспорювання доходу панам через підпирання їх пропінації, збіднювання селянства та оглупіння п’яниць, заборонив йому говорити в такім дусі, твердячи, що се вже не свята, богоугодна тверезість, против якої й він не має нічого, але "політика" — того слова тоді, попікшися на "мартовій гарячці" 1848 р., всі галицькі інтелігенти дуже боялися — і простий бунт. Дум’як спротивився тому.

— Як же, єгомость, бачите самі, що нарід допивається до згуби. Думаю, що се ваша річ остерігати і навіть примусити його, аби отямився.

— Моя або не моя! — гордо відповів о. Квінтіліан. — А тобі зась! Вже я їм, п’яницям, не стілько говорив, та хіба вони послухають?

— Приводіть до присяги на тверезість, — мовив Дум’як.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім! — крикнув о. Квінтіліан, впадаючи в роздразнення. — Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідаються, що тут у мене пощось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть, що то русини бунтуються, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, мався б я спишна, якби був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекали б мене кайдани, тюрма, суди та каземати. От якого ти мені добра бажаєш!

— Опам’ятайтеся, єгомость, — добродушно всміхаючись, мовив Дум’як, — хіба ж то яка політика, коли ви будете на проповідях упоминати до тверезості, а тих, що хочуть заректи́ся сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно заприсягли свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш. Коршма — се часть панського маєтку і пропінація — часть панського доходу та й цісарського скарбу. Хто хоче урвати доходів панам і цісаревому скарбові, той най виступає против горівки. Я сього не вчиню і жадному з моїх парафіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять заприсягати людей від горівки, — уперто промовив Дум’як.

О. Квінтіліан визвірився на нього.

— Що, покажеш? Ти, смаркачу, мені, старому, будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростішим способом, — спокійно відповів Дум’як. — Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люди п’яничать, а деякі раді би перестати та домагаються присяги, а ви не хочете приймати. Ану, чи вам не накажуть?

— Хто мені таку річ сміє наказати? — кричав о. Квінтіліан. — Консисторія не посміє, бо не має до того права. Се значить уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А п’янство вдесятеро більше вменшує державний дохід, бо нищить і маєток селян, і ще й до того самих робить туманами та хирляками, нездібними до праці і до військової служби. Отже, я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повстала перша Дум’якова супліка до перемишльської консисторії з жалобами на о. Квінтіліана. Вона була держана в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п’янства і доконечність того, щоб духовенство виступило против сеї пошесті, й кінчилася реєстриком тих селян, що готові були заприсягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліан вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якісь контри з о. Квінтіліаном. Він звернув увагу на Дум’якову супліку, взяв ЇЇ за притоку до видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п’янство народу і поручено йому дбати всякими способами про отвереження селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві. О. Квінтіліан разом із сею курендою дістав від консисторії упімнення, аби, "залишаючи свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіянського і згірдного поводження з селянами, по-батьківськи занявся їх поученням і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від святої присяги на тверезість". Рівночасно Дум’як дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у якім хвалено його ревність у вірі і дбайливість про отвереження народу і передано йому пастирське благословенство від єпископа на дальше ведення розпочатого діла.

З сими письмами вийшла забавна історія, що причинилася до більшого заострення відносин між о. Квінтіліаном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне наперекір його поглядам, висловленим у розмові з Дум’яком, і прочитавши упімнення, писане власноручно о. Кордасевичем, він закипів страшенним гнівом і

постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім, бо вона буцімто прислана для відомості самих духовних, а не для загалу вірних, а зате в найближчій проповіді вилляти свою злість на тих, кого він вважав своїми ворогами.

І справді, найближчої неділі, прочитавши євангеліє і нав’язуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гоненія і переслідування так, як терпів їх Христос, він виголосив таке поучення:

— Чули-сьте, християни, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносяться? Отже, знайте, що вони в нинішню днину відносяться до мене, вашого душпастиря. Чи мало я труджуся для вашого спасенія, чи мало проповідую вам боже слово, чи мало упоминаю вас, аби-сьте не були злодіями, лінюхами, клеветниками, обжирцями та п’яницями, аби-сьте були людьми, а не свиньми, а ви ані вухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую, і, як ті свині в калюжі, так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно, сам пан-біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав жидів із неволі. Але я вам кажу: прийдуть на вас кари, так, як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви, не вменшуючи своїх гріхів, ще побільшаєте їх. Задля вас піднялися против мене два Іюди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один — той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий — між вами, стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім’я йому — Манта!

І він при тім пальцем показав на Дум’яка, що стояв у першім ряді господарів.

— Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати моє серце. Вони набріхують на мене і самі ж судять мене. Манта мантить, і бреше, і крутить усе на своє, а Корда кордить, і душить, і знущається по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене зо світу. Але бог не допустить,

щоб вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас божої кари, і язви єгипетської, і покаяиія і нині, і присно, і вовіки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестилися з привички при тих словах, а о. Квінтіліан ще раз злобно окинув їх оком, обернувся від них і пішов у вівтар служити далі службу божу.

Селяни не дуже здивувалися таким закінченням проповіді; для них се не була ніяка новина, що їх панотець ганьбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прозвища. Так само не була для них новістю лайка на Корду, себто на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліаном і полишив по собі добру пам’ять у селі. Дивно було людям лиш одно — за що се їх парох так люто накинувся на Корду й Манту і чому якраз злучив їх обох докупи як своїх гонителів.

По богослуженню, вийшовши з церкви, всі люди, великі й малі, стовпилися на цвинтарі, обступивши Дум’яка. Гули запитання: "Що таке сталося? Чого він накинувся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда?" Дум’як мусив пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горівки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто й довіку. Панотець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, "а я, мовляв, знаю вас, п’яниць і брехунів, що ви й пану-богу присяги не додержите. Ідіть геть і не пийте, коли не хочете, а божого імені не покликайте даремно". Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від п’янства, чи, може, мусять мовчати про се тому, що отверезіння народу підкопало би панську пропінацію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже, консисторія видала до всіх парафій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати против п’янства і приводити людей до присяги на тверезість, а отець Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Дум’як прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закрутилися в очах сльози, почулися голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так, як наш панотець!

О. Квінтіліан, стоячи край дверей церкви під притвором, був свідком усеї тої події, але, зціпивши зуби, мовчав, почуваючи, мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте, коли люди розійшлися, він, замикаючи церков, буркотав сердито сам до себе:

— От іще гадина! От іще анархіст! Ось як він під мене підкопується! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Дум’як нічого не знав про панотцеву погрозу, ані про те, чим панотець думав "заїхати" його. Він тої ж неділі написав лист до о. Кордасевича, в якім,подякувавши за його батьківське писання і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парафіян до сліз, оповів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліана. Розуміється, о. Кордасевич із сього приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Дум’яка упімнув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого панотця, всіляких кривд, чи то своїх, чи громадських, допоминався в законній дорозі, а упімнення і докори, що тикалися питань честі і сумління, приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. "Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упімнень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть". Проте, одначе, о. Квінтіліан по якімось часі одержав знов ad personam1 запитання, чому не оголосив народові консисторської куренди против п’янства, та й сим разом ані на запитання консисторії не відповів нічого, ані куренди народові не оголосив, знаючи, що нічого прикрішого за се йому не може бути.

Але на Дум’яка він лагодив іншу "кавзу", якої в селі ніхто не сподівався. В старих церковних актах він знайшов, між іншим, протокол оглядин грушатицької церкви й парафіяльних будинків та грунтів, списаних Атанасієм Шадурським ще десь коло 1760 року, і, вчитуючися в той, як йому здавалося, важний урядовий документ, переконався, що в р. 1700 парафіяльні грунти були далеко більші, як тепер, і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Дум’як, перед 100 літами належала до парафіяльних грунтів.

— Чи бач, чорти, яку часть мойого грунту захопили! — кричав о. Квінтіліан, аж підскакуючи з радості на своїм кріслі, що здужав знайти таку цінну знахідку. — Чекай же ти, безбожнику, ти, Манто, з твоїм наостреним розумом! Я тебе навчу, почому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того грунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найближчій нагоді він у Самборі удався до одного старого адвоката, що пам’ятав іще польське право, і, показуючи йому свій документ, запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його ненависному ворогові.

Адвокат, по-тодішньому, pan komornik, прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за "узурп", тобто за самовільне відчуження церковного добра від його правного властителя, але велить догадуватися, що такий узурп був доконаний колись у пізнішім часі.

— Шукайте, отче, інших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там грунти записано на церкву, а які досі лишилися при ній, віднайдіть, хто й коли допустився того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліан кинувся ритися у своїх парафіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних "інтерциз" та спадкових актів, різних актів процесових, різних цесій та резолюцій, що

сяк або так доторкалися церковних грунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сього добра завіз свойому "коморникові". Коморник, старий процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії і по кількамісячнім порпанню потішив о. Квінтіліана радісною новиною:

— Єсть! Ваша правда! На парафіяльних грунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о реституцію! Я певний, що по вашім боці стане дирекція релігійного фонду і ви виграєте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам на проповіді і зажадав від них, а особисто від Дум’яка, аби вступився йому з грунту, що колись належав до церкви. Даремне Дум’як і різні старі люди толкували панотцеві, що Дум’яки в польських часах були попи і, попуючи, сиділи на своїм родовім грунті, а як перестали попувати, то й грунт їх лишився при їх роді. О. Квінтіліан не хотів тому няти віри і подав подання до дирекції релігійного фонду у Львові про реституцію значного грунту, що був колись церковний, а тепер находиться в приватних руках. Там, мабуть, не знайшовши ніяких актів про сей грунт, написали йому загально, що нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція релігійного фонду подасть про се свій голос по вислуханню обох сторін.

О. Квінтіліан був на вершині радості. Тепер він покаже Дум’якові, покаже цілій громаді, що значить парафіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів, він був такий певний своєї побіди, що тої ж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмирені і неправно загарбоване ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта мантити і Корда крутити. Покажеться, чия кривда, а чия правда. Вся громада має ставитися на спорнім грунті, аби його перемірити і по-добру звернути панотцеві, коли не хочуть чекати на себе, окрім урядової екзекуції, ще й наглої божої кари за церковну кривду.

Люди слухали того поучення, як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли о. Квінтіліан, з дивним завзяттям і не перебираючи в словах, клеймив та ганьбив своїх нібито противників і просив на них кари божої. Нарешті, скінчивши, він велів із церкви йти на спірне поле. Нова думка опанувала його. "Силували ви мене, аби я вас заприсягав від горівки. Добре! Але я вам тепер присягну, котре моє поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу".

Селяни ще дужче хитали головами на таку процедуру І були певні, що їх панотець ізсунувся з глузду. Та проте пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного грунту.

— Отсе моє! — кричав о. Квінтіліан, весь розпалений від церковного грунту, від скорого ходу під гору та від сонячної спеки. — Отсе моє, чуєте?

— Чуємо, чуємо! — сказали люди. — Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе моє! — крикнув ще дужче о. Квінтіліан і, вхопивши довгу жердку, почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сажень! Другий сажень! Третій сажень! Четвертий сажень! П’ятий сажень!

— То все моє! — крикнув Дум’як.

— Брешеш, вороже! Се все моє! Ось поти моє! Присягаю господу богу, що моє!

І сильним розмахом жердки він устромив її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопився тої жердки, почервонів страшенно, захитався на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалився на землю, ледве раз дригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люди поставали довкола його трупа, почали хреститися та шептати молитви, а дехто не міг удержатися, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так то так, панотче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні прийшла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священиком против неї процес за зворот нібито церковних грунтів, нібито безправно відчужених від церкви, складається до актів задля повної безпідставності.

VIII

Над’їхала осінь,вельможна пані, багата хазяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів, навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява,за ними простягається земля, висилена, сіра і сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом.

Махнула в повітря, і воно заповнилося роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусей та інших пташок, що тихо, мов осінні мряки, тягли на південь.

Махнула на ріки, і риба почала ховатися в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здулися скиртами та повними оборогами, оживилися отарами овець та чередами скоту, що досі кочували по високих полонинах, а тепер вертали на зимівлю.

Небо ще чисте і безхмарне, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбуваються їх, осипаються з листя і доливають і свій шум до широкого моря меланхолії, що розлилося над усею країною.

Тільки люди не чують тої меланхолії. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками та повні гордощів і самозадоволення на вид тих багатих скарбів, видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокільця, гудуть баси, земля стугонить під важким, тактованим гупанням сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвір’ях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицяння, — починається той новий великий шум ситого і п’яного життя, так характерний для нашого села. З ранку до вечора скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сваряться зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеться і теркоче маленький візок, запряжений одним маленьким конем, а сидження в тому візку займає один чоловік — пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він їде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старості брудно-сірий циліндер, під ним острий, лисячий ніс, неначе вітрить дорогу, цапина борідка, немов опирається на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шкапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очі шниряють по опустілих полях і лісах,

числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеться по стернях та толоках, а лице його замітно жовкне і стягається, заострюється на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш, снується бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитками; се його мрії, його завидющі думи, що сіткою снуються по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужче кулить свою фігуру, в’їздячи в громадську лісу, немовби чуючи тут якийсь ворожий дух для себе.

Його очі, мов руді миші, бистро забігають на кожде подвір’я, слідять за кождим рухом на вулиці, але лице набирає при тім якогось труп’ячого виразу, воно робиться немов дерев’яне, байдужне і безучасне, тільки інколи якийсь злобний холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба, і, побачивши незвичайну появу, раптом закричали в один голос:

— Біда їде! Гей, гей, біда їде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняються хвіртки з подвір’я на вулицю, з вікон і з-поза плотів висуваються людські лиця і зараз покриваються тінню якоїсь непривичної для них суворості. Але ніхто не вітає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дітський крик в’ється довкола нього, мов рій чмелів, і супроводить його аж до другої громадської ліси, де кінчиться село. І супроводить далі, в

опустілі°поля й толоки, і ще й до лісу біжить луна та перекидається зичними окликами:

— Біда їде! Гей, там біда їде!

А потім злобні співи:

Гей, там на горбочку

Їхав дідько в черепочку,

А ми його не пізнали

Та й шапочки поздіймали.

А старші люди, поважні газди плюють на сліди його коліс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зламав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривітне село, їздець скручує на міст і звільна підіймається на своїй біді на високе узгір’я, на якого краю червоніється панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьогодні має надію довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидить на ганку та любується цілим озерцем астрів, та мальв, та георгіній, та безсмертників і інших осінніх цвітів, що густо обсіли грядки перед ганком. Побачивши комісара Годієру на його візку, він простягає против нього руку і вітає його кивками простертої вверх долоні. А комісар усміхається своїм дерев’яним обличчям, махає своїм циліндром і, ще глибше похилившися, в’їжджає на панське подвір’я аж до возівні, тут у вільнім куточку ставить свою біду, випрягає з неї свого коника, прив’язує його до плота і кидає йому жменю сіна з-під

свойого сидження, а сам, б’ючи себе долонями по відсиджених та болючих колінах, з тим самим безпредметовим усміхом іде до двора. Ніхто не виходить стрічати його, навіть пес, прип’ятий біля буди, не встає зі свого леговища, а, побачивши його, вишкірює зуби, гарчить якось нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і, звинувшися обарінком, спить далі там, де перестав перед хвилею.

Пан Субота стрітив його в передпокої, засукуючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Що ж вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама! — мовив комісар, стискаючи обі долоні пана Суботи. — Вона не дає мені спокою. Не можу витримати, дивлячися на те, що тут діється. Ясновельможний пане, ви не повинні сього довше терпіти, не повинні під загрозою власної руїни.

— Що ж таке страшне у мене діється? — з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безправ’я. Повна девестація вашого добра. На власні очі бачу! В лісі скрізь тілько й чуєш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Невже ж можна так легковажити собі власне добро?

— А що ж я на се пораджу? — відповів добродушно пан Субота. — Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та девестації такої страшної як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робиться під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс винищують із сухарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріархалізм, вельможний пане, старий, перестарілий патріархалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопами не

зайдете далеко, і чим більше їх, тим більша буде ваша кривда. Нині основний закон: що моє, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка.

— Ну, ну, пане комісаре, — мовив пан Субота, силоміць садячи його на софі і сам сідаючи біля нього, — не таке то все страшне, як вам видається. Певна річ, сервітути нам невигідні і спиняють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв’язки діла.

— Чекати! Вам аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія — чекати, — впадаючи в запал та аж захлипуючися, говорив комісар. — А того не бачите, що біда не чекає. Надієтеся на урядову акцію, так, якби уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників-німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє против вас у найвищих сферах? Адже там ви все ще unzuverlässig*, а то й reichsfeindlich*, адже там багато високих голов про те тілько й думає, щоб вам укоротити руки на користь хлопства не з іншого, як тілько з політичного приводу. А ви сидите собі, спустивши руки, та й граєте ідилію з селянами, що тілько й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтеся, вони мають добрий нюх, та й не бракує таких, що їм нашіптують до вух диявольські ради. А се непереливки, ходить о грубі міліони, ходить, можна сказати, о ваше життя або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кров’ю. Пан дивився на нього якось милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісарові слова не трафляли йому до серця і не відживлювали там старих, панщизняних поглядів на відносини до селян.

— Але ж, пане комісаре! — аж крикнув пан Субота, обіймаючи його за плечі. — Хто ж вигадав договорюватися до такої сердитості! Заспокійтеся! Я не позволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоров’я. Ще світ не кінчиться, ще маємо час обдумати І оборудувати

всякі справи. Ходіть лучше на гумно, відхлипайтеся троха і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійніше.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний, — відповів усміхаючися пан комісар. — Але в мене буриться кров, коли бачу, як одиноке ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціативи здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годі ж бо, годі, — вцитькував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурення пана комісара в значній мірі нещире, що він грає комедію і б’є на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбиватися за поправу долі дідичів, а коли на хвилю вид знесилля і вичерпання у комісара збудив його людське співчуття, то се ще не значило, щоб пан Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієра не був властиво ніяким комісаром. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної власті, але не міг добитися до якоїсь поважнішої урядової посади, займав становище зразу дієтарія, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, як би добитися ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям багате жниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом-провокатором, який дурив шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив до кровавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свойого півофіціального становища при старостві, зробився нараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і надіявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межі легальності, йому все одно всміхається користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправно повідбирані в часі панщини

рустикальні грунти і рівночасно видавав себе за чоловіка, притьмом занятого обороною панських інтересів у великім сервітутовім спорі.

З такою метою він отсе вже два роки об’їздив увесь округ, село від села, двір за двором, і скрізь засівав зерно взаїмного недовір’я, що й без того сходило буйно на грунті, управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і пер їх до довгих та безплідних процесів, вияснював панам небезпеку, яка і їм грозить від селян, і силкувався зорганізувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів, очевидно, так, щоб пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у нижчих і вищих бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачачи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючися, що коли сей виступить крутіше, то за ним підуть інші пани, і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз у раз "отвирав йому очі" на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претензій, на можливість корисного для панів полагодження сеї многоважної справи, що має першорядне значіння в цілім розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив, як тиха вода, з одного боку, полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи коло щедрого наділення селян панським добром, а з другого боку, манив його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні! — скрикнув пан Годієра, вернувшися другого дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут діється! Се нечувані речі. До якої скількості дерева вони мають право? Загляньте в інвентар! Прошу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двадцять, по тридцять! Цілі гори дров навалили коло кождої хати. І ясний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивитися не можу. Адже се виразне: мане текель фарес написане на стінах вашого дому, а ви не вмієте прочитати. І терпите всі надужиття. Жаль мені вас,

ясний пане! І шкода моїх рад. Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen!* Бувайте здорові!

Пан Субота всміхнувся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Горячо купаний пан комісар, гарячо купаний! Сядьте відхлипайтеся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здається, а кажуть "на міру потреби". Селяни не вивозять ані одної гілки, не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивитися — то чужими руками робити! — зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

— Я й сам переконався, що вони вірно сповняють мої інструкції, і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці. .

— О, я би швидко зробив з усім тим взірцевий порядок. Я б завів таку машину, щоби фест скрипіла і діло робила. Я вже всьому придивився і все обміркував. Представте собі...

— Слухайте, пане Годієра, — мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном, — у мене тепер на голові стілько клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що-будь інше. І мушу виїхати на якийсь час, може, на пару неділь. Приймете на той час заряд маєтку? Я не раз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виїмок для вас. Тілько глядіть мені, не наробіть скрипу в своїй машині! Не гарячіться, аби не довести до якої біди. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я боюся, що вам не стане терпцю й такту. А проте таки зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеться.

Годієра аж засяв від сих слів, аж випростувався, немов виріс о три п’яді. Він усміхнувся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так навертіли мені в голові своїми докорами, що я не бачу іншого виходу позбутися вас, як отаку пробу. Робіть як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Мені голова тріскає від іншої гризоти, а ви причепилися до мене, як п’явка. Ну, пробуйте, як вам удасться.

Годієра зачав ще щось говорити, що виглядало знов-таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув знетерпливлений:

— Ані слова більше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балакання. Що сказалося, на тім я стою.

І, не прощаючися з Годієрою, вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

IX.

Пан Субота ходить по своїм замкненім покою, як медвідь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою каліграфією писаний і декуди з виразними слідами сліз лист його дочки-графині.

Діставши той лист перед кількома днями, він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й досі він дивився на нього, як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку, покриту перловою лускою. Він чув за кождим позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А проте якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його наново читати той лист, труїти себе і доводити до одуру його змістом. А проте лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіні прудерії, як і слід замужній, високоморальній і освіченій дочці писати до батька.

"Дорогий мій батечку!

Досі, за цілих п’ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мойого п’ятилітнього, можу сміло сказати, мойого пекельного (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе зовсім чужим і невідомим, або, оскільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталів, яких ніхто не знає, крім мене — і мойого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я таїла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний [час],вона вибризкувала кривавими слізьми перед моєю мамочкою. Але всієї моєї недолі, всього того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає, і дай боже, щоб і не дізналася ніколи, бо її чиста, ангельська душа, певно, розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся, як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мойого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першім, припадковім познайомленні з ним (потім я дізналася, що він, зваблений розголосом моєї нещасної краси, сам шукав нагоди познайомитися з тобою) за ідеал мужчини, за чоловіка, покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська красота і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилі — все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву, ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав, і я почула зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красотою і його могутньою волею. Він говорив, як

самовладний князь, снував широкі плани, був високогуманний у розумінні людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча щодо товариських звичок і я не чула себе нижчою від нього, але все-таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним, як з рівним собі, я була б ні за що не насмілилась. Заімпонував мені незвичайно, як ніхто ще з людей, знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лавина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, не здібна ні думати, ні відчувати ясно. Я крутилася, немов золота мушка, в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічогісінько з того, що діялося довкола мене, і отямилася уперве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню, — се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й досі дрожить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати...

Хто не переживав з ним таких інтимних моментів, які довелося переживати мені від сеї першої шлюбної ночі, той не потрафить зрозуміти трагізму мойого положення.

Коли тої першої ночі ми уперве лишилися самі, ми ще якийсь час розмовляли зовсім прилично, перебирали свої шлюбні враження, обмінювалися характеристиками шлюбних гостей, сценами з обіду, з балу і вечері. Він був більш оповідачем, я більше слухачкою, яка

задоволялася тим, що потверджувала його влучні вислови, приймала їх солодким усміхом або короткими словами признання.

Потім він присунувся до мене ближче, обняв мене за стан, перший раз — їй-богу, таточку, перший раз! — поцілував мене в уста і почав говорити якісь пестощі, почав шептати щось мені до вуха, просити, щоб я роздягалася, що пора спати. Я не отягалася, не прочуваючи нічого злого, і перемінила свій шлюбний стрій на легкий спальний костюм.

Побачивши мене в тім костюмі, сам уже в самій сорочці і штанах раптом кинувся на мене, як дикий звір, і вхопив мене в свої обійми. В одній хвилі на мені не стало мойого костюма, а на нім сорочки і штанів — і що явилося передо мною? Ні, ні, мушу! Ти мій батько, ти маєш право, маєш обов’язок послухати все до слова.

У нього, як висловлювалися старі поляки, pudendum equinum нечуваних розмірів. Про щось подібне я й сном не снила і слухом не чувала. Хвилинку він стояв передо мною, немов готуючися до нового скоку. Його ніздрі роздувалися, як у расового коня, груди дихали важко і уривано, очі горіли диким огнем пристрасті, руки тремтіли і корчилися під дотиком мойого теплого тіла. В тій хвилі він ухопив мене, як перце, на руки і, смокчучи завзято мої уста, ніс, очі і лиця, поклав мене горілиць на подушках. І тут почалося щось нечуване, страшне, болюче, чого більшої половини я не чула, попавши майже від першої хвилі в стан повного зомління. Я зомліла в тій хвилі, коли в своїй матиці почула страшенний тиск, немовби шкіра тріскала і кості розсувалися, і рівночасно його очі впивалися в мене з виразом звірячої кровожадності, і його зуби скреготали і вишкірялися, мов у вовка, і його руки стискали мої ребра, мов здоровенні гадюки.

Я не тямлю, що було далі. Він мучився зо мною ще довго, може, годину або, може, й дві, та я лежала зомліла, як труп, і не відчувала нічого, безпам’ятна, розбита. Він не то цілував, не то гриз мене, торгав за коси, душив мої груди, щипав моє тіло, що рано було повне синців,

навіть дряпав нігтями, мов ошалілий, — не знаю, чи щоб розбудити мене, чи догоджаючи своїй дикій жадобі.

Другого дня я прокинулася в своїм нічнім костюмі, який не знати хто й коли надяг на мене. Я лежала в тяжкій гарячці, вся опухла і щільно обвита мокрими рушниками та простиралами. В спальні не було нікого, крім старого лікаря. Мій муж виїхав з кількома товаришами на лови в сусідство; казали, що верне не швидше як за тиждень, з надією, що застане мене здоровою і веселенькою.

— Що се сталося ясновельможній пані графині? — запитав лікар, — жид із поблизького повітового місточка, — запитав таким противним, пискливим і злобно-опікунським тоном, що я за весь час порання над моїми ранами й боляками не випустила до нього ані одного тону, ані одного слова. При помочі служниць він обертав мене на різні боки, зав’язував і розв’язував бандажі, пензлю...

. . . . . .

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу присилав післанців, щоб довідатися, чи я вже здорова, присилав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і гарячкування я встала, бліда і змарніла, як після найтяжчої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий, мов Аполлон уранці, він уже на подвір’ї дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися до нього і підскакували та, скомлячи з радості, лизали йому руки. Він швидко вбіг до мойого покою і ахнув, побачивши мене.

— Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього, і подала йому руку. Він узяв її в свою гарячу долоню і зараз випустив: моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на полюваннях або їхав до міста і гуляв там по-свойому. А моя душа мучилася невимовним смутком, і я силкувалася тілько ненастанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що, мов докучливі мухи, роями обсідали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвилі, що весь двір, від малого до великого, жиє, мов під обухом, під непереможним впливом панової волі, що кожде моє слово, кождий жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки, мов підстрілені птахи, падуть додолу під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрені та інших жіночих хороб, не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусилля, а може, збридив собі мене, бо минулої осені, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашім повітовім місті. Ся вілла, положена в гарнім саду, хоч раз у раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу в цілім повіті як місце, де майже щоночі під проводом мойого графа відбуваються оргії з його вибраних приятелів і тих французьких дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кождого дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остатня фаза нашої супружої любові, бо поза сим куди вже далі?

А поза тим одна моя просьба до вас, дорогий таточку! Приїдьте до мене! Ви ж, певно, вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш від’їзд на кілька тижнів, може, лиш на кілька днів, буде для мене великою потіхою і

піддержить мене в моїм бездоннім горі. Я ж за сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остатня надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, якнайшвидше! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, плани і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця. Ваша дочка Женя".

Пан Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хіба з Кракова до Відня. Доводилось їхати чвіркою, значну часгь дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні, бродячи в ньому по коліна, що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довелося пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських коршмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце, вражене до глибини листом його дочки, з болючою нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невигоди сеї подорожі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в якім мали відбуватися оргії його зятя й його компанії. В готелі, в якім він зупинився, знайшовся зараз услужний жидок кельнер, що згодився за невеликий трінкгельд оповісти йому всі секрети "французької вілли". Він постановив собі особисто зложити візиту свойому зятеві в такій інтимній обстанові, і для того він просив увесь готелевий персонал і його завідателя таїти кілька день його приїзду, а сам замовив собі слюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької вілли. В часі найближчої оргії він опівночі тихенько під’їхав до вілли, отворив браму і подався пішки на подвір’я. Тут його обскочили графські гайдуки, узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою, як батько графині, і здобув собі вхід до вілли.

В якім стані застав там чесне товариство, сього він ніколи не оповідав нікому. Зрештою, пробув там дуже коротко: явився в отворених дверях, як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і, замкнувши за собою двері, лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та оскільки візита в французькій віллі дала повну сатисфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, остільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, — видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла назустріч батькові весела, щебетлива, як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немовби на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привітала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали! — заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила. — Та я не чекала вашого приїзду і тим часом погодилася з мужем.

— Ти з ним? — протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же іншим мені Й годитися?

— Але ж він так страшно знущався над тобою!

— Що було, те минуло, — щебетала пані Женя, мов непам’ятлива пташка. — Він тепер поправився.

— Ха, ха, ха! — у весь голос зареготався пан Субота. — Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

— Що, — скрикнула пані Женя ще веселіше, — ви були, може, в французькій віллі?

— Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив, і від гайдуків револьвером боронився, та проте застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах, і відвернутися, і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привітав пана графа, я віддалився, не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготалася своєю чергою.

— Що ж, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою я вдячна тим дамам і посилаю їм навіть живність із свойого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм житті.

Батько слухав сих слів, щораз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

— Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його знущання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все, що він робить, і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французькій віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого, притаєного мені ним, я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемир’я зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш набік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по стороні сього смердючого болота? — з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стілько, як я перетерпіла, стратиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до фізичного болю, [хочеться] вирватися з того болота, в яке мене, між іншим, ввіпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; ви ж бажали мені добра, не лиха. Але частіша, маленька частина одвічальності за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвилі, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх планів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш! — скрикнув до решти зафресований пан Субота. — Шлюбна подорож! Куди ж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І, певне, забере з собою своїх демуазельок. Чому би мав не брати? А мені до них байдуже. Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджуся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічнім тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку, І не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не в’яжеться одно з одним, ще не більше ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові, як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! Побачимо! Побачимо!

І вона, як сорока, на одній нозі поскакала до кухні, приспівуючи своє останнє "побачимо", а батько сидів на софі, битий важкими думами, і буркотів сердито:

— Говори ж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи, може, задумує щось дуже мудре, но жіноцьке мудре, таке, як Гордіїв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: "Побачимо, побачимо, побачимо!" Бо більше ніщо й сказати.

X

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудився — граф за той час рідко коли був дома, а про Суботову візиту у французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не бувало. Поки в графськім палаці йшли пиняві приготування до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у кітлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно "реляції", себто попросту доноси на всіх і вся, що крутилося довкола нього. Насамперед написав донос про свою хазяйку паню Суботову, у якої відкрив любов до селян, потурання їх забаганкам і часті сходини її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверях та заслонених вікнах. Потім написав донос на всю двірську службу, починаючи від економа і кінчаючи псарем і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочаться за сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі позволяють їм розкрадати панське добро. Розуміється, що, ходячи день у день по селі і угризаючися з селянами за всяку дрібницю, кождого дня приносив нові матеріали для своїх реляцій. Обмалював і Дум’яка, і війта, і всіх присяжних; допікали йому особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно подавав про все те реляції і висилав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху, читаючи ті його реляції, подиктовані злобою і проняті тим юмором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчувають своєї смішності.

Та від реляцій він швидко перейшов до виконання своїх намірів і тут наткнувся на таку впертість, апатію та нехіть людей, що не раз аж пінився зо злості. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачачи, що вони й вусом не ведуть у той бік, почав сам бігати в ліс і

виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гілля, викопували пні, чи то й так рубали здорове дерево. Поки натрафляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили в’язанки дров, поти його крикам і лайкам удавалося витурювати їх із лісу; але такі, що їхали з возами і рубали дерево, визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожувалися.

— Лиш би бучка взяти та хом’янути біду раз по пиці, аби не кричала! — буркоче чоловік, рубаючи дерево, поки пан комісар, розсерджений, скаче довкола нього, та верещить, та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі, з якого він велів щодня зганяти всю селянську худобу і кождого дня пополудні знов бачив, що вона любісінько пасеться на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпна, його очі бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Дум’яка та його жінки, і сердився, і кляв, і лаявся все в тій надії, що прислужується пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того забагато, і вона вимовила йому місце в своїм дворі, думаючи, що він уступиться зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годієра наробив вереску на весь двір, покликався на дану ясним паном повновласть і грозив урядовою екзекуцією свойого права. Тоді вже економ своєю власною властю велів запакувати всі його манатки на його двоколіску, запрягти його шкап’я і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годієри, нові реляції до циркулярного старости "на власні руки" пана старости і з власних рук старости білетик: "Якого дідька ви причепилися до Грушатич і грушатицького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть мені усну реляцію!"

Пан Годієра, одержавши сей білетик, аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгауптман сам особисто пише йому, жадає від нього усної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І, не гаючись, він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького орендаря, бо з селян ніхто не хотів пустити його навіть на подвір’я, не то що до хати. Він їхав, як на празник, підспівуючи і не кваплячись, і знов водив лисячими очима по селянських полях, і панських ланах, і лісах, плював і сердився, де що робилося не по його вподобі, і снував нові плани, як би позаводити тут нові порядки.

Його візита у циркулярного старости випала, на жаль, дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому остру нагану за його влізливість і його дволичність, з якою він підбунтовує панів против селян, а селян против панів. "Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю сього тому, що ви робили се з великої злості і глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережіться. Я не входжу в те, чи і яку маєте повновласть від пана Суботи, — може, се лише панський жарт на те, аби вас спекатися; але то вам кажу: не докучайте мені своїми дурацькими реляціями і ведіться так, аби я більше нічого не чув про вас!" На тім він і махнув йому рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягався, видобував якісь папери із свойого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По такім соромнім прогнанні пан Годієра під впливом своєї лютості подумав собі: "Або — або! Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!"* Не хоче мене пан, я обернуся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів везти себе до Грушатич, до коршми, де й закватирувався на пару день, хоч і як жид не рад був сим разом свойому гостеві. Жид догадувався, що пан комісар не добром дише против двора, і боявся нажити через нього й на свою голову клопоту, але, подумавши докладніше, станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворові акції можна буде відразу позбутися комісара, досить одного слова.

Другого дня, схопившися дуже вчасно зі сну, Годієра пішов у село, щоб застати господарів іще дома. Одного за одним він пробував настроїти против двора. Були такі, що, слухаючи його доказів, чухалися в потилицю і говорили: "Що ж, як люди, так і я. Може би, то й добре було на громаду, якби там сталося, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!" Але деяким Годієрові думки зовсім не подобалися, вони бачили в них наклонювання до безправства і грабежу і або наділяли Годієру кпинами, або проганяли й грозили жандармами. Найцікавіша була розмова з Дум’яком.

— І чого ви, пане, причепилися до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Мені повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивився на неї, але знаю й її історію. Пан закпив собі з вас, аби позбутися вашої настирливості, а вам здається, що він справді потребує вашої поради й помочі. А я кажу все своє, що краще би вам забиратися до міста і покинути нас, щоб, буває, часом...

— Що, що? — перебив його Годієра таким різким окриком, як піяння когута. — Ви страшите мене? Го, го, ваших погроз я не боюся, від усякого нападу потрафлю оборонитися, а урядова одвічальність — се також моє діло: я й перед властями зумію оправдатися.

— Про вашу вмілість у тім напрямі я перекопаний, але все-таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

— До вашого добра, — живо заговорив Годієра. — Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці, мусять бути вам звернені. Всі пізніші пустки, загарбані панами й заінвентовані Гауером на панську власність, будуть вам віддані. Чого ж вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належиться, маєте право домагатися

правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметься до сього діла, той легше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізно, коли рушаться інші села. А вони, певно, рушаться, бо по цілім краю селяни аж пищать на свої кривди від панів.

— Наші люди не пищать, — мовив Дум’як.

— Не слухайте того. Всі, особливо бідніші, дуже б раді, але не мають відваги починати. Ви могли б додати їм такої відваги.

— Відки ж я до того приходжу? — здивувався Дум’як. — Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї людей. А я хіба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре, — мовив Годієра, — то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою.

— І з тим до мене не удавайтеся, бо відки я до того приходжу? Я не війт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом! Ідіть до війта!

На сьому розмова й скінчилася. Годієра пішов до війта і доти благував йому про свою комісарську повагу, поки війт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах, щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, "без примусу, а хто цікавий послухати пана комісара".

Таких цікавих не так на комісара, як на саму коршму, знайшлося немало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму, і всі сіни, і прилежний ванькир, із якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і війт і вся громадська старшина, прийшов і Дум’як. На комісара прийшлося досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сни, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брався ніякий концепт тої промови, яку він мусив сказати до народу, та й сам той народ видався йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім

не соломою, здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважився і ввійшов якось поквапно, мов додаючи собі відваги, до коршми. Люди розступилися якось ліниво перед ним, даючи йому дорогу до стола. Він "на потуху", як жартував дехто з селян, випив чарку горілки і, виступивши на ослін та опершися о стіну, почав балакати.

Бесідник він був неособливий і невправний. Підносячи голос, замість дійсного пафосу робився пискливим і комічним, часто зупинявся, шукаючи слів, — одним словом, не робив на селян ніякого враження.

— Аби ви знали, хто я такий, — так розпочав він свою промову, — то мушу сказати вам дещо про свій рід і походження. Знаєте недалеко від Галичини край Чехію і його головні ріки Влтаву та Лабу і його міста Прагу та Болеслав? Отам жив мій рід, славні ритіржі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, боролися в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кровавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій битві ті члени нашого роду, що ще лишилися живі, мусили тікати з рідного краю.

— А коли тото було? — запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно, ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а досі лише 234, — підхопив Дум’як, що встиг у однім моменті обчислити дійсну різницю.

Почувся голосний регіт зібраного люду, і Годієра поглянув на Дум’яка таким оком, як на свойого смертельного ворога. Дум’як завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його ближчі предки розбрелись по світі, деякі, покинувши свою чеську віру, вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовилися.

— Гарна родина, нема що сказати! — буркнув під вусом Дум’як, і знов із грудей селян, стовплених в ожиданні чогось цікавого, вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієтеся? — розсердився пан Годієра. — Тут не сміятися, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятішого кождому чоловікові. А ваша доля хіба краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і своєї мови ані віри не затратили! — гордо крикнув Дум’як. — Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян дратували його щораз дужче. І він почав далі досить уже нескладно плести про свойого батька, що був цісарським урядником і за надужиття своєї власті був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можного пана йому не призначено урядового становища в свіжо набутій Галичині.

Люди нетерпеливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? Пощо все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річі, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердився, особливо роздув його злість вислов про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим моє серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Овва! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Дум’як, і знов загальний регіт наповнив усю коршму. — Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужче змішався, немов і не надіявся такого питання. Він знов глянув на Дум’яка тим оком, що на пса, і, перескакуючи на комічно-плаксивий тон, почав жалуватися на свою долю.

— Що ж я вам скажу про себе? Било мене нещастя весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Га, га, га! — реготалися люди. — А за що?

— Дурний був, не хотів учитися, — проплакав Годієра.

— Га, га, га! Дурний був, дурний і остався, — гукнув Дум’як, і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугуватися...

— Вислугуватися, не дослугуватися, — поправив його Дум’як. І додав, устаючи з місця: — Знаємо, знаємо, як вислугувалися різним урядникам, починаючи від пана старости, а кінчачи остатнім возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідоцтва, крали ферлядунки, аби покривджена сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємо се все, і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хіба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутився, мов ужалений гадюкою, і крикнув:

— Силою свого уряду арештую вас, Костю Дум’яку! Буду з вами мати справу в суді.

— Овва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш! — ревнув із усеї груді Дум’як. — Який ти комісар? Старостинська драпічка, що стратила вже ласку у старости. Я не боюся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га! — скрикнув Годієра своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю, і, зірвавшися зі свого місця, прискочив до Дум’яка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Дум’як, що сів був під час своєї промови, не рухаючися з місця відхаркнув і плюнув також йому в самі очі.

— Так? — запищав комісар, обтираючися хусткою. — То ти, хаме, смієш плювати на мене? Так от же тобі за се!

І він, ще раз підскочивши, вдарив Дум'яка в лице.

Та тут сталося щось дивне, хоч зовсім натуральне. Дум'як зблід моментально, як труп, піднявся з сидження, замахнув своєю велетенською долонею і, придержавши лівою рукою Годієру, що вже пустився був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годієра ані разу не пікнув. Його руки й ноги затрепалися судорожно, з горла видобулося кілька разів важке хлипання, немов утопаючого, що ловить повітря, і він покотився на землю. Згас, як задута свічка.

Вся коршма ахнула. Те, що сталося на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тім таке натуральне, як якась елементарна поява, вроді громового удару. Ніхто не ворухнувся в першій хвилі. Сам Дум’як

остовпілими очима дивився на остатні корчові рухи своєї жертви, а потім, успокоївшися, плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший, отямився війт. Приступив до комісара, посмотрив йому руку, прислухався до груді, похитав головою і сказав:

— Небіжчик.

Ніхто з селян не сказав звичайного в таких разах "Царство йому небесне". Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А війт, обертаючися до Дум’яка, промовив:

— Ну, Костю, а що з тобою буде?

— Маю в бозі надію, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відвеземо трупа до міста; я ставлюся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із коршми.

XI

Наблизилося велике, рокове свято різдво. Зима приїхала на білім коні і покрила поля білою наміткою. В лісах заскрипіли конарі під ваготою снігу, ріки задубіли під її острим подихом, медведі ссали лапи в своїх таврах і дрімали зимовим сном, а люди гріли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вилися вузенькі рівчачки — се стежки, прокопані від хати до хати, і один ширший довгий ярок — се дорога, прокопана в сажневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна, тиха домашня робота: стукали ціпи по токах, молотячи

збіжжя, дзвонили молоти в громадській кузні, фуркотали веретена по хатах і лилися пісні, туркотіли голоси казок та загадок по запічках. Хіба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрімати, будила свою музику, сердитий "стоковий" вітер, що, вибігаючи з далеких рівнин Сибіру, різав, мов ножем, своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів своїми крильми, ламав дерева в лісі і, здіймаючи безмежні снігові хмари на полях, котив їх, як обложні машини, на села. Та все те не лякало людей. Вони затирали жилясті руки та, здибавши один одного, знай примовляли:

— Гій, мороз, мороз! Боже його примнож!

— А ще й вітрець — божа сила! — додавав звичайно другий.

В сам день святого вечора вітер утих, небо вияснилося, а хоч мороз потис іще дужче, та проте люди бадьорилися і дивилися якось привітніше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та проте сьогодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок, вибиралася до міста, де на сей день була визначена судова розправа против Костя Дум’яка. Від самого ранку перед хатами стояли сани, устелені соломою та навантажені в’язанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймалися довгі та високі стовпи блакитного диму. Ледве ще сонце обізрілося гаразд, почали на подвір’ях фиркати коні, запряжені до саней, ждучи дороги, а в хатах хазяїни їли наборзі гарячий борщ з бобом або фасолею, брали за пазуху по півбохонця хліба, по жміньці солі та по дві головці часнику і, попрощавшися з ріднею, сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостилася за ним назаді; більша часть спрягалася для сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свойого тягла, а присідалися на чужих санях, так що на кождих було четверо душ. Двадцятеро саней одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потягся по білім, снігами завіянім полі, на якім учора до пізньої ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цісарський гостинець.

А Кость Дум’як стрітив сей ранок у слідчім арешті, в якому пробув отсе вже два місяці від свойого арештування. Він був блідий і стомлений

довгим примусовим супокоєм та браком руху, та проте не падав духом. З ним поводилися в суді досить чемно, дали йому казню з тих порядніших, у які не саджено злодіїв та грабівників, йсму позволено мати свою постіль і кождої неділі бачитися з матір’ю й жінкою, які ніколи не занедбували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці, і він, хоч сумний та пригноблений своїм положенням, усе-таки не нарікав на нього і спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподівання коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарження по-німецьки, спокійно і безсторонньо, виясняючи всі моменти сього незвичайного діла. Судді-німці вели, одначе, розправу по-руськи, випитали зразу самого Дум’яка, потім пана Суботу в справі його повновласті, даної Годієрі, потім економа і кількох двораків у справі поводження Годієри в дворі, а нарешті селян з війтом і присяжними на чолі в справі остатньої фатальної пригоди в коршмі. О четвертий годині розправа скінчилася короткою, більше формальною, ніж річевою промовою прокуратора, і трибунал пішов "на уступ", а по чверті години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Дум’яка винуватим у вбивстві "приватного урядника Антона Годієри", але, з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поводження з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Дум’як відразу признався до своєї вини, як також з огляду на його двомісячний слідчий арешт, йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був, як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжчих провинників дуже часто по вказівках політичної власті, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяни, що на судовім подвір’ї терпеливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свобідного Дум’яка вибухли мимовільними окриками:

— Жива правда в бога! Най жиє наш Кость Дум’як! Най жиє цісарський трибунал, що не боїться судити по справедливості!

І великою валкою, з Дум’яком посередині, вони посунули з судового подвір’я, місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій брамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каритою, запряженою в

чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім, обертаючися до Дум’яка, обняв його і поцілувався з ним і голосом, душеним сльозами, промовив:

— Ну, Костю! Досі я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помилявся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи сідай зо мною в мою кариту, і бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приязнь на новій основі.

Селяни дружно закричали: — Віват наш пан Субота! Віват! Най жиє! — хоч переважно слабо розуміли, що се має бути та стара дружба на новій основі. По-свойому зрозумів її Дум’як як мимовільний вислов радісного зворушення свойого тестя і, горячо стискаючи його руку в своїй долоні, пішов з ним до карити, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потяглися селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів — раз, що се святий вечір, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювалося зорями, коли вони вернули до свойого села. Тут, перед громадською лісою, на них ждала велика юрба народу, що виринула сюди, чекаючи їх повороту, а при їх наближенні вибухли всі дружним окриком:

— Христос раждається! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросився: йому любіше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою, і матір'ю, й дітьми. І пан-тесть зуважив просьбі зятя-мужика.

А по селі, по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею, почалися веселі колядкові співи про те, як бог родився і всі святі раду радили, яке б йому ім'я дати, а пречиста не згодилася ані на Петра, ані

на Павла, тільки на "самого Суса Христа", або про те, як бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі Під зоряним, тихим небом.

XII

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брався. Привітавшися з жінкою і заспокоївши її щодо долі , молодшої дочки Галі та її дітей (вона мала троє, два хлопчики і одну дівчинку), він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит і, поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками, сам пішов до свойого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки, як сполошені птахи, літали і, бачилось, раз по разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Дум'як уявляється йому ворогом, та його лице міняється напруго і з-за здорових вусів Дум’якових до нього всміхається противне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада, нібито збунтована проти нього темними духами, і тут же зліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов запевнення, що з громадою таки буде можливе краще життя, коли темні духи розвіються парою. Та чимраз частіше з-поза тих понурих уяв виринало в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю, мов богиня по раю, ходить якась жіноча постать, осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледве прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свойого батька, кличе його щосили, але йому ледве чутно, ледве бринять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадюка, захована в фалдах мойого пурпурового плаща. Таточку, злети зі свойого ложа, лети до мене, рятуй мене!

А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та міцним ланцюгом присилено до точеного та політурованого сідала. Він б'є себе в

лице руками, мов ув’язнений сокіл трепле крилами і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озовися мені! Скажи, напиши словечко, куди ти літаєш, на якім місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Але ж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєдналася з ним. Де ж ти тепер, голубко моя? Чому від твойого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе, не написала ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згибла і пропала, що твій кат посміявся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіялася знайти собі лік та освіження? Чи, може, він замкнув тебе у відлюднім монастирі, замурував у запустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи, може, ще гірше, на вино, на карти та на своїх кокоток пропустив усе своє й твоє добро і покинув тебе десь у многолюдному непривітному місті або де в селі серед жорстоких та захланних людей? Голубко моя срібнопера! Озовися до мене хоч крізь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожалую, ані грошей, ані всього маєтку, ані свого здоров’я, щоб тільки ти до мене вернула. О, я дурень, що пустив тебе з ним у дорогу! О, я старий, безтямний, безмізкий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жебрака, — але я, пощо я пустив із ним свою дитину? Видно, бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив моє батьківське серце і воно дало мені розстатися з нею, мов на одну днину задля якоїсь любої візити у сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалуй, і плач, і хоч по стінах дерися, ніщо вже не поможе.

На пана Суботу від самого початку острої зими часто находили такі припадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної, а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшися і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившися на щось страшне і неминуче, підійшов до вікна, відчинив його, невважаючи на тріскучий мороз, і вихилився з нього горішньою частю тіла надвір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючім лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній, як нурок у морській безодні, та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернутися. Отак немов одубів на довгі мінути.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидається зі сну? Чи то в ній починає чутно битися ЇЇ таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов крізь сон, доноситься до слуху пана Суботи. "Що се таке?" — повторяє він безтямними [устами].

"Се в тебе самого так серце б’ється", — шепче йому якась несміла думка. Та він прислухається ліпше, — ні, неправда! Його серце б’ється якось ліниво, звільна, мов обезсилене болем, а те, талі, у бездонній глибині різдвянської тиші, стукає цупко, швидко, тричвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робиться чимраз виразніший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближче! Все ближче! Пан Субота знов вихиляється з вікна. Його зір панує згори над широким простором дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном, на ній не видно ані мушечки живої. Стукіт виходить не з сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі де почало битися якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очей від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна, заперши в собі дух, і дивиться, і слухає, дивиться надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно-одніське, кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться Немов лежить на голім гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього, йде дужче, щораз дужче стукання:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У пана Суботи щось починає запирати дух у груді, корчити пальці на руках... Він, сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишенях штанів, але ані на крок не відступається від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кровавого ока, що жевріє там, на снігу, облитім зоряним світлом.

Око не ворушиться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якась темна тінь щохвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз. І тук, тук, тук. — Що се за стукання? Перед кровавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь.

Пан з жахом відвертає очі й лице від сього привиду. Пізнав, що се таке! Се смерть його їде до нього своєю бричкою і своїми демонськими кіньми з кровавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою, і ні за що в світі він не обернувся б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи докупи всі сили своєї душі, пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коней, ані їх кровавих очей, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стуку не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очей [від] вікна. Дивиться, вдивляється в найдальші кінці дороги, де вона; безслідно зливається з

тьмавим небом, — не видно нічого. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближче! І він глянув, і з його груді вирвався ледве чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутилася голова, духу в груді раптом не стало,. волосся притьмом пішло вгору.

Се була хвиля омертвіння.

Потім насилу розтулює очі і дивиться.

По замерзлій дорозі, що від грушатицького моста сірою ниткою, скісно завішеною в повітрі, на білім сніговім тлі сунеться щось велике, чорне. Бричка з якимось тягарем. Коні чорні, як кати, ступають повагом по м'якім снігу і без найменшого стуку. Плинуть радше, ніж ступають. А з-понад їх голов у зоряний простір вистарчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижацьким, заостреним носом і з острою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженні, його хребет згорбився, одною рукою держить кінські віжки, а другою, опертою ліктем на коліні, нерухомою, держить батіг і мірно, щохвиля, в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Бричка також не туркоче, пливе, як човен, сніговим морем до двора, просто звільна під гору, все ближче, ближче... Пан не чує нічого, тільки впирає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед бричкою нечутно, без найменшого скрипу і брязкоту відчиняється важка, грубими штабами окована брама, як бричка сунеться подвір'ям, ближче, щораз ближче до двора і — раптом щезає під замком. Пан механічно, безтямно відступається від вікна, не зачиняючи його, обертається лицем до дверей, а вухами силкується ловити хоч би найменший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняються двері його покою, входить висока чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці — і кидається до нього.

— Ах! — скрикує пан, мов від передсмертного болю.

— Ах! — скрикує рівночасно чорна постать. І обоє разом падуть майже нечутно, мов зів'яле листя на м'який ковер, яким вистелений покій.

А з сіней заглядає до покою глупо всміхнена, з цапиною бородою морда візника, що приніс куферок чорної дами, одинокий її пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврі, він не злякався, здвигнув плечима, а побачивши відчинене вікно, обережно обійшов їх обоє, щільно замкнув і зариглював вікно, вернувся до дверей, пождав хвилю, чи не прийде хто, а бачачи, що ніхто не приходить, тихо, як дух, потонув у пітьмі, що стояла в сінях, вийшов на подвір'я, і за хвилю знов чулося ритмічне тук, тук, тук його екіпажа.

XIII

А другого дня велично зійшло сонце, радісно роз’яснилося небо, тріумфом задзвонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тім самім місці, де вчора попадали — він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою саньми на морозі, — попереносили слуги на ліжка і понакривали щільно, позатоплювали в печах і ходили на пальцях, щоб не збудити їх. Вони не чули різдвяних дзвонів, що з супротилежного горба знай розливалися радісним рокотом, не бачили величного світила, що обливало все небо зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті щирим золотом. Вони спали аж до восьмої години. А коли графиня прокинулася і побачила нахилене над собою, все ще тривожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготалася, як срібний дзвіночок, потім

голими руками обхопила батькову шию, пригнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з ліжка і скрикнула:

— Таточку, я свобідна, свобідна, свобідна!

— Від чого свобідна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, мойого мужа і ката.

— Де ж він подівся?

— Лишився в Венеції.

— І пустив тебе додому?

— Пустив, таточку, бо мусив.

— Ти узискала розвід?

— Узискала? Нас розвело море, оте чудове, сапфірове ненецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати сим, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет! — мовила вона і сама жахнулася, скочила до дверей, глянула, чи не підслухує хто, а потім, обнявши знов батька за шию і притулившися до нього, шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пан Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його? — простогнав він, ледве переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свобідна, що мене пустили, не арештували. Я чиста перед світом, а на сумлінні... на сумлінні, там, у темній, найтемнішій закутині, маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене; вона лише частина відплати за те, що я витерпіла від нього.

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, а то я нічогісінько не розумію! — все ще з виразом страшного затурбування говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новели з часів ренесансу, фантастична, а проте й сьогодні можлива і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько, палений цікавістю і нетерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію! — скрикнула зі святим обуренням і сплеснула в долоні. — Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцінніше з усього, що я коли-будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розуміється, крім тебе. Італія віддала мені свободу. Її чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція, взяла мене за руку і, як малу, заблукану дитину, вивела на вільний сіт!

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, бо мені в голові мутиться.

— Не бійтеся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед богом, по щирій правді. Ви бачили, в якім настрої ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видаватися веселою і щасливою, але тілько бог один бачив, як тяжко мені було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону, І мій муж кинувся з цілим запалом своєї натури в вир тих забав і розкошів, які дає Венеція, між іншим, і на

веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені тріумфи. Він познайомився з найкращим на всю Венецію гондольєром, і оба вони в пурпуровій, золоченій гондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швидко зжився з гондольєром, та й сьому самому не треба було довго часу, щоб наскрізь пізнати польського графа і його уподобання. Він пізнав його французьких товаришок, з якими граф проводив увесь час, вільний від спорту, а нарешті прийшов і до мене.

Не забуду до смерті сеї пам’ятної сцени.

Він ввійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув біля дверей і хвилину міряв мене своїми огнистими очима. Потім перший промовив:

"Signora*, позвольте сказати вам слово".

"Кажи".

"Ви терпите багато. Ви годні не такого щастя".

" А тобі яке діло?" — відрубала я.

"Я, Signora, бідний, un povero Veneziano*. У мене жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти, і я готов віддати своє життя, щоб забезпечити їх життя. А мій заробок мізерний. Я не можу дивитися на їх убожество".

"Що ж мені до того?" — сказала я.

"Вам, Signora, нічого до того, лише мені. Що варто моє життя при моїй бідності? Але ви можете допомогти мені. Не мені, але моїй родині. Будьте великодушні!"

Я дала йому тисячу лірів. Його очі блиснули огнем, але грошей не брав.

"Мало, Signora!"

Я додала ще тисячу.

"Мало, Signora!"

Я додала ще три, останні, які я мала.

"Спасибі, Signora, — мовив він коротко, ховаючи гроші. — Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я венеціанець, і ви не раз іще згадаєте мене. Цілую ваше серце, Signora!"

І, поцілувавши краєчок моєї сукні, він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— Пощо ж ти дала йому стільки грошей?

— Зі співчуття для його рідні.

— Брешеш, суко! — не міг здержати себе батько, щоб не скрикнути брутально. — Ти добре знала, до чого воно йдеться.

— Знала чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедру милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажання бог судить, а ви не маєте права. Згадайте моє положення!

Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно

— Твоя правда. Що ж було далі?

— Далі нічого не було. Найближчого вечора була чудова регата на Лідо, гондоли робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондола, випереджаючи всі інші, погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолу, перевернену догори дном, а графа ані гондольєра ані сліду.

— То був мій розвід. Так море дало мені свободу.

По полудню, весь час аж до вечора, йшло в панськім дворі велике угощення цілої грушатицької громади. Графиня й Галя, обі в однаких костюмах, услугували мужикам.

А вечором у присутності привезеного з міста нотарія уложено між паном і громадою план викупу сервітутів, за які селяни одержали значний шмат лісу і толоку. Се була одна з немногих у Галичині корисних добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі.

---

* Вирізати москалів (польськ.). — Ред.

* Старовинного виховання (лат.), — Ред.

* Хто лях, має страх!

Цар гостро напирає на зрадників,

Видуману свободу відбирає!

Паскевич хай живе!

На погибель — на чию?

Ляхів, ляхів, ляхів! (польськ-) — Ред.

* Забити попа, що гавкає на Польщу (польськ.). — Ред.

* Попівські права (лат.). — Ред.

* Ні пана, ні пола? (польськ.) — Ред.

* Непокірна особа! (лат.) — Ред.

* Вірно і чесно (нім.) — Ред.

* Передовою особою (нім.).— Ред

* Інтерциза або мимовільна згода передшлюбна між паном Антоном Свободою і його жінкою Емілією, з одної, і Костем Дум’яком і Галиною, моєю дочкою, а його нареченою, з другої сторони. Сталася згода проти моєї волі і без мого благословенства, але, не бажаючи йти проти волі дочки і п матері, погоджуюся на те, щоб моя дочка Галина стала жінкою вищеназваного працьовитого Костя Дум’яка, і то на таких умовах:

Перше: Вищеназваний Кость Дум’як бере її без мого благословенства і сам на свій кошт справляє весілля, про що я, її батько, і знати не хочу і

на це весілля не хочу бути запрошеним і бути присутнім на ньому не думаю.

Друге: Вищеназваний Кость Дум’як підписується на цьому документі і свідчить у присутності вірогідних свідків, що ані сам, ні іменем своєї жінки, ні іменем своїх спадкоємців не буде мати ніяких претензій до мого майна ані до будь-якої його частини ані для себе, ані для своїх спадкоємців.

Третє: З болем батьківського серця погоджуючись на цей шлюб, одночасно вимагаю, щоб ні моя дочка, ні мій майбутній зять не признавалися до жодної спорідненості зо мною і з моєю ріднею і з цієї причини не чинити жодних претензій, ні просьб, ні погроз, але самі себе вважали і всіма вважалися за чужих мені й цілком сторонніх.

На цих умовах стоячи і від них не відступаючись, підписуюсь власною рукою Антоній Свобода (польськ.). — Ред.

* Пане шляхтич, проти духів ми не маємо жодних параграфів (нім.). — Ред.

* Що тут є юридичного? (нім.) — Ред.

* Персонально (лат.). — Ред.

* Неблагонадійний (нім.). — Ред.

* Ворожий державі (нім.). — Ред.

* Кому нічого порадити, тому нічим і допомогти! (нім.) — Ред.

* Коли не можу вблагати вишніх (богів), порушу Ахеронт! (лат.) — Ред.

* Синьйора, пані (італ.). — Ред.

* Бідний венеціанець (італ.). — Ред.